

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

**ХОТИНЩИНА В КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО
ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЇ, АВСТРІЇ І ТУРЕЧЧИНИ
У XVIII СТ.**

(до 275 річниці Ставчанської битви)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 вересня 2014 р.)

Хотин
2015

УДК 94(477.85-2)''17''(08)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕН-5ХОТ)51я43
Х852

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Добржанський О.В., д.і.н., проф. (голова редколегії)
Ільків М.В., к.і.н.
Масан О.М., к.і.н., доц.
Мисько Ю.В., к.і.н., доц.
Михайлина Л.П., д.і.н.
Остафійчук О.В.
Пивоваров С.В., д.і.н.
Сандуляк В.О.
Федорук А.В., к.і.н., доц.
Чучко М.К., д.і.н., проф.
Шаласва І.А.
Яценюк Т.С., к.і.н., доц.

*Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за
достовірність наукової інформації та посилань несуть автори.*

**Х852 Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії
і Туреччини у XVIII ст. (до 275 річниці Славчанської битви) /**
Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 вересня 2014 р.). – Кам'янець-
Подільський : ПП Буйницький, 2015. – 100 с.

У збірнику, присвяченому 275 річниці Славчанської битви, вміщено
матеріали науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та
всесвітньої історії нового часу, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної
справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів істо-
рії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94(477.85-2)''17''(08)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕН-5ХОТ)51я43

ЗМІСТ

Валентина ВОЛКОВА «ЖУРНАЛІ МАЙОРА ПТАШИНСЬКОГО» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ І МОЛДОВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.	4
Дмитро БУДЗАН ХОТИНЩИНА НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	7
Віктор САНДУЛЯК ВОЄННІ ПОДІЇ 1788 РОКУ ПІД ХОТИНОМ (ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОЧЕВИДЦІВ)	11
Олександр ХАРЛАН РОЗРОБКА ПЛАНУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ» В 2014 р.	24
Руслан НАГНИБІДА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОДОЮ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У XVIII СТ.	41
Олександр ОСТАФІЙЧУК Марина ЯЦЮК ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	50
Сергій ПИВОВАРОВ Микола ІЛЬКІВ ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2014 р.	58
Віктор ГРИГА Віталій КАЛІНІЧЕНКО ЕЛЕМЕНТИ ХОЛОДНОЇ ТА РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ З РОЗКОПОК ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2013-2014 рр.	64
Юлія МИСЬКО РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИБРАМНОГО ДВОРУ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ	68
Галина ОСЕТРОВА ДРАГОМАНИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У XVII – XVIII СТ.	75
Сергій СЕРГЄЄВ УКРІПЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В КОНТЕКСТІ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	81
Альона ІВАНЧОКО ІЛІАС-ПАША КОЛЧАК	90
Василь ІВАНЧОКО СТРАТЕГІЧНА ВАЖЛИВІСТЬ ХОТИНЩИНИ У XVIII СТ.	96

Валентина ВОЛКОВА
(Кам'янець-Подільський)

«ЖУРНАЛ МАЙОРА ПТАШИНСЬКОГО» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ І МОЛДОВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

В XVII- XVIII століттях відбулося шість російсько-турецьких військ за вихід до Чорного моря та домінування над прилеглими територіями [3, с.188]. В їх орбіту були втягнуті Україна, яка входить у склад Речі Посполитої та Молдови, васал Османської імперії.

1768 року Туреччина надіслала ультиматум Росії щодо виведення її військ з території Речі Посполитої.

25 вересня Османська імперія при підтримці Австрії і Франції оголосила Росії війну [3, с.189]. Військові сили Туреччини складали 200 тис солдат [2, с.378].

Росія ввела в дію 1-шу армію генерала-аншефа Голіцина (180-90 тис.), яка направлялася в бік Хотина. 2-га російська армія генерала-аншефа Румянцева (35,5 тис.) прикривала південні кордони від кримських татар [3, с.190].

Військові дії розпочалися вторгненням в Україну в січні 1769 року кримського хана Каплан-Гирея. Наступ був відбитий 2-ю російською армією, яка зайняла узбережжя Азовського моря [3, с.190].

Перша армія, яка була сформована в Києві з козаків Війська Запорізького, в квітні 1769 року зупинилася біля містечка Миньківці на Поділлі, де була посилена «затяжними» загонами польської шляхти. «Затяжні» загони укомплектовувалися з людей вільних (охотників), які вступали на службу добровільно, а не з примусу чи станового обов'язку [4, с.66]. В числі добровольців був Андрей Пташинський, майор піхотного регименту [1, с.296].

Від початку війни Пташинський вів журнал (щоденник), в якому занотовував події, що бачив «своїми очима». Він описав і «рух російської армії під керівництвом Голіцина через польські провінції на місце Хотин [1, с.297].

19 квітня російські загони, перетнувши Дністер, штурмували Хотин, гарнізон якого складав 30 тисяч солдат [2, с.375]. Наступ виявився

невдалим: російські солдати повернулися на Поділля, зосередившись в районі Деражні [1, с.292].

На кордоні залишився корпус князя Прозоровського, одного з кращих бойових російський генералів, який зайняв земляні укріплення між Брагою і Жванцем [1, с.292].

Корпус Прозоровського вступив в бій з 4 тис. турецьким загоном, який дійшов до Кам'янця-Подільського. В передмісті Довжок відбулися сутички між турецькими солдатами і російськими єгерями (стрільцями), в результаті чого турки втратили 180 чоловік вбитими.

В червні хотинський гарнізон був посилений. Головні сили турок (150-70 тис) розташувалися навколо міста [2, с.378].

Турецьке командування, однак, не зуміло наладити постачання гарнізону продовольством, в зв'язку з чим він залишив місто Хотин.

Румянцева, який прийняв командування 1-ю армією розпочав наступ і 26 вересня зайняв Хотин і Ясси [3, с.190].

Після розгрому турок на річках Ларга і Кабул, було підписане перемир'я (травень 1773 року), а також договір з кримським ханом Гиреєм, за яким Крим оголошений незалежним (листопад, 1773 року) [2, с.378].

Військова компанія, яка велася з перемінним успіхом і на Балканах, закінчилася підписанням 1774 року, Кючук-Кюнарджийського миру [2, с.379].

Пташинський був очевидцем залишення російськими військами Хотина [1, с.298]. 10 березня 1775 року комендант Борсов зустрів яничар-агу з 200 солдатами. Відбулася невелика розмова і Борсов з російськими солдатами попрямував до Дністра. Коли паром з російськими солдатами причалив до Браги, в Хотині тричі вистрілили з гармати і 300 турецьких солдат гарнізоном увійшли у Хотин [1, с.298].

Андрій Пташинський був учасником російсько-турецької війни 1787-1791 років. Дав повний опис облоги Хотина «військами австрійської армії» герцога Корбурзького і російської армії графа Салтикова [1, с.417].

Облога розпочалась 16 липня 1788 року. В Хотинській фортеці було достатньо зброї, однак не вистачало їжі для солдат та фуражу для коней, що призвело до капітуляції, яка була підписана 29 вересня 1788 року. Хотин, разом з 260 поселеннями хотинського повіту перейшли у влас-

ність Австрії і комендантом Хотинської фортеці призначено німецького полковника Бланка, пізніше генерала Філіо [1, с.442].

Андрій Пташинський закінчив свій журнал 1793 року, коли подав у відставку, прослуживши в кам'янецькому гарнізоні 25 років.

Юзеф Ролле, відомий знавець подільської старовини, винайшов журнал у подільського поміщика Антона Раціборського. 1880 року у перекладі з польської мови в газеті «Подольские епархиальные ведомости» були надруковані уривки з рукопису під назвою «Подольская старина».

Джерела та література:

1. Д-р І. Ролле. «Подольская старина»// Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – Каменец-Подольский – с.658
2. Русско-турецкие войны 17-19 вв // Советская Историческая Энциклопедия. – том 12. – Москва, 1969. – с.971
3. Русско-турецкие войны 17-19 вв // Советская Военная Энциклопедия. – том 7. – Москва, 1979. – с.687
4. Сокирко О. Лицарі другого сорту. –Київ, 2006. – с.279

Дмитро БУДЗАН
(Хотин)

ХОТИНЩИНА НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Кінець XVIII ст. характеризується зростанням могутності Російської імперії, агресивності її зовнішньої політики. Вона загарбала більшу частину українських земель.

Чималу роль у реалізації загарбницьких намірів Росії щодо України відіграли поділи Польщі. Скориставшись нестабільністю внутрішньополітичної ситуації в цій країні, Росія разом з Австрією та Прусією у 1772 році підписали акт про поділ польських земель. Від Польщі були відокремлені Помор'я, частина Великопольщі, Малопольща і Галичина, Східна Білорусь. До Австрії відійшла частина Галичини, згодом була приєднана і Буковина, військова розвідка якої протягом кількох років пильно вивчала територію нинішнього Хотинського району. Адже одержавши Галичину, Австрія перенесла свій східний кордон на Збруч, який впадає у Дністер неподалік від Хотина. Віденським політикам кортіло приєднати до Габсбургських володінь стратегічно вигідну Хотинську височину, щоб таким чином прикрити з флангу не лише Галичину, але й Буковину, яку вони планували включити до складу Австрії.

Картографи австрійського генерального штабу на чолі з капітаном фон Мігом зняли детальну топографічну мапу території, розташованої між Хотиною і Снятином. На цій мапі остаточно завершений навесні 1774 року Хотинська височина позначена великими літерами «BUKOWINA» [1, с.124].

Отож, за згодою головнокомандуючого росіян – Румянцева, якого австрійці підкупили, їх військо у вересні 1774 року окупувало «...Чернівцький, Сучавський і північну частину Хотинського, а саме села Онут, Баламутівка, Ржавинці, Колінківці, Перебиківці, Рухотин, Рашків, Гордівці і Пригородок». Турки повернувшись до Хотина не наважились витіснити царські підрозділи з території нахіє.

Під час австрійсько-турецьких переговорів у Стамбулі навесні 1775 року представники Австрії наполягали на тому, щоб провести кордон по лінії Пригородок – Чорнівка.

Лише 2 липня 1776 року було підписано Баламутівську конвенцію, згідно з якою цісарське військо вийшло за межі Хотинщини. Кордон

між Османською і Габсбургською імперіями у межах річки Дністра і Пруту проліг майже прямою лінією від Онута до Новоселиці.

Проте цісар Австрії Йосиф II не полишав думки про приєднання Хотинщини до своїх володінь. Така нагода трапилась під час російсько-австрійсько-турецької війни 1787-1791 рр. Галицько-Буковинський корпус цісарського війська під командуванням принца Й. Кобурга за підтримки російських частин блокував Хоїнську фортецю у травні 1788 р. і після запеклих боїв змусив її заложити капітулювати на почесних умовах.

29 вересня 16 тисяч турецьких військовослужбовців і цивільних, забравши рухоме майно, покинули Хотин.

Управителем окупованої території було призначено фельд-майора графа Конто. За погодженням з урядом Росії Хотинщину було приєднано до Австрії як «Хотинську марку» у складі Буковинського округу (грудень 1788 р.) Її очолив спеціальний комісар (крайкомісар) барон фон Дікке, який був підпорядкований Чернівецькому окружному старості.

Австрійська адміністрація негайно збрала статистичні відомості про Хотинщину. Було встановлено, що на території марки є 162 села, 3 містечка, 1 місто, фортеця, 11 фільварків. У цих населених пунктах проживала 7051 родина, у тому числі 322 у Хотині.

Жодних громадських закладів, окрім однієї невеличкої школи на території марки не було. Австрійська влада навесні 1789 року заснувала лікарню, налагодила діяльність митниць, призначила лісничих і почала організовувати лісове господарство. Турецьку мечеть було переобладнано на католицьку церкву, в якій правили два священники.

Та вся ця діяльність тривала недовго, бо війни з революційною Францією поставили Австрію у скрутне становище і не дозволили їй втримати Хотинщину. Османська імперія погрожувала відновити воєнні дії, тому цісарські дипломати домовилися з турками про повернення загарбаної території. Наприкінці лютого 1793 року австрійське військо і цивільні чиновники покинули «Хотинську марку», яка припинила своє існування [2, с.27]. До Хотина повернулася турецька влада, яка втрималась до 1806 року, коли розпочалась нова російсько-турецька війна. Вже на початку XIX ст. царська армія оволоділа Хотинською фортецею і утримувала її до підписання Бухарестського мирного договору 1812 року, за умовами якого уся територія між Дністром і Прутом (у тому числі Хотинщина) увійшла до складу Російської імперії. Проте росіяни одразу ж після взяття Хотина почали ліквідовувати тут ознаки турецької присутності.

Архівні «Клірові відомості» за 1811 рік, які містять цікаві дані про стан православної церкви в краї, дозволяють оцінити весь період перебування Хотинщини під турецькою владою. Для місцевого населення – українців та молдован – турецький гніт був надзвичайно важким. Однак варто враховувати і конкретні історичні факти: турецька адміністрація у 1715 році застала Хотинщину майже спустошеною. Навіть в половині з 93-х сіл не проживало населення. А в тих селах де залишалося місцеве населення було вкрай важко – люди залишились беззахистними перед розгнужаною та деморалізованою воячиною, бо молдавські воєводи не могли забезпечити навіть елементарний правопорядок і спокій у своїх володіннях. Минуло 90 важких, сповнених війнами років.

Що ж залишила після себе турецька влада? 162 села, 3 містечка і одне впорядковане місто з кам'яними мечетями, брукованими вулицями і затишними фонтанами. Це не є перебільшенням. Відомий письменник О.Афанасьєв-Чужбинський, який вивчав Хотинщину в середині XIX ст., писав: «...тут не зосталось уже слідів турецького володарювання, але місцями збереглися ще прекрасні сади і фонтани, влаштовані турками...».

І під цим турецьким пануванням понад сім тисяч родин вільно сповідували свою віру і називали себе «русинами», як і їхні далекі предки за часів Київської Русі. Турки не робили спроб повернути місцеве населення у мусульманство і не втручались в його духовне життя. Згідно з «Кліровими відомостями» у багатьох селах ще в період існування нахії збудовано нові церкви, священниками в яких були місцеві уроженці або вихідці із сусідніх подільських чи галицьких повітів. (с. Рашків, Рукшин – Свято-Дмитрівська церква та Успенська церква).

Турецьке панування на Хотинщині не було таким жакливим і нестерпним, як намагаються довести російська, а відтак радянська пропаганда, яка мала на меті, будь-що впровадити загарбницьку політику російського царизму, зображаючи її як «визвольну місію» щодо православного «руського» чи «слов'янського населення». В усякому разі, як свідчить О.Афанасьєв-Чужбинський, населення Хотинщини згадувало про турецьку добу загалом позитивно.

«З розповідей цих» - зазначав дослідник - «однак, можна зробити висновок, що селянам тоді було добре, що вони не зазнавали жодних утисків, за винятком однієї обставини: ні красивої дружини, ні

гарненької дочки не можна було втримати в хаті – турки їх неодмінно переманювали і навертали в магометанство» [1, с.129-130].

Безумовно перебування Хотинщини під владою Молдовського князівства і Османської імперії значно вплинуло на історичну долю місцевого населення. Цей вплив позначився насамперед у топонимії краю. Вже згадувалась назва села Анадоли, яка є турецького походження.

Молдавсько-турецька доба позначилась і на таких назвах, як Атаки (від. молд. «отак» – табір, курінь), Дарабани (від молд. «дарабан» – піхотинець), Лівинці (від тур.-молд. «левсити», «левенець» – кіннотник), Кишло-Замжієве – Подвіп'ївка, кишло-Зелене – Зелена, Кишло-Неджимове – Оселівка, кишло-Солієве – Подвірне. Всі ці назви пов'язані із турецьким словом «казарма», «комора» та іменами турецьких командирів Замжія, Неджима, Солія, які наглядали за відповідними селами.

Не важко помітити, що перелічені топоніми так чи інакше пов'язані з військом (табір, піхотинець, кіннотник, казарма).

Завойовники приходять, панують але раніше чи пізніше забираються геть, а місцева людність залишається у своїх селах, у рідних селах, на прабатьківській землі. Отак і Хотинщина упродовж віків залишалася тим чим вона була, – часткою слов'янської України-Русі, яка під чужоземним пануванням зберегла свій український характер.

Джерела та література:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис – Чернівці: Молодий буковинець, 2002.
2. Гайсенюк Я.С. Рукшин і рукшинці. – Чернівці: Букрек, 2005.
3. Ботушанський В., Гайсенюк Я. З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кін. XIX – поч. XX ст. // Питання історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – Т.4.
4. Добржанський О. Суспільно-політичне життя Хотинщини в XIX – поч. XX ст. // Хотину 1000 років Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000.
5. Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – К: УРЕ, 1969.
6. Історія України. – Львів: Світ, 1996.

Віктор САНДУЛЯК
(Хотин)

ВОЄННІ ПОДІЇ 1788 РОКУ ПІД ХОТИНОМ (ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОЧЕВИДЦІВ)

У 1787 році російська імператриця Катерина II здійснила тріумфальну подорож до Криму. Її супроводжували представники іноземних дворів та австрійський імператор Йосиф II, а на Дніпрі зустрів польський король Станіслав-Август. Імператриця продемонструвала продовження активної зовнішньої політики на півдні. Росія готувалася до війни з Туреччиною і такий хід мав підкреслити, що вона не допустить перегляду умов Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року та відновлення Кримського ханства. Це також мало свідчити про те, що позицію імператриці підтримують союзники.

Катерина II діяла рішуче. «Булгакову, нашому министру при Оттоманской Портѣ, приказано было подать ноту, въ которой, между прочимъ, требовано: чтобы Турція позволила имѣть консула в Варнѣ: чтобы признала Ираклія русскимъ вассаломъ, чтобы обузда татаръ закубанскихъ, беспокоившихъ набѣгами границы Россійской имперіи, чтобы объяснила о военныхъ своихъ приготовленіяхъ и чтобы отвѣт на все это данъ былъ безъ замедленія» [1, с.66-67].

Османська імперія, бажаючи скористатись з несприятливих обставин, що склалися, на той час, для Росії: неврожай, що призвів до голоду в ряді районів країни; різке загострення відносин зі Швецією, що не давало змоги Росії використовувати у війні з Туреччиною Балтійський флот, як це було під час російсько-турецької війни в 1768-1774 роках, відхилила цей, явно провокаційний ультиматум Росії. «Диванъ вмѣсто отвѣта объявилъ войну Россіи, 5 августа, и заключилъ нашего посланника Булгакова въ Семибашенный замокъ. По полученіи сего извѣстія, императрица выдала манифестъ о войнѣ противъ турокъ. Равно, какъ скоро дошло извѣстіе до императора Іосифа, такъ и онъ объявилъ войну Оттоманской Портѣ» [1, с.67-68].

Починаючи війну, Туреччина мала намір головними силами наступати в Правобережній Україні та, одночасно, висадити великі десанти в Криму, в гирлі Дніпра і на Чорноморському узбережжі Кавказу (рис. 1).

Рис.1. Карта «Русско-турецкая война 1787-1791 гг.»

У вересні-жовтні 1787 року турки, спробували оволодіти Кінбурном (турецька фортеця, заснована в 15 ст. на Кінбурнській косі в гирлі Дніпра. З 1774 року належала Росії). «Неприятель делал вид сделать из Очакова через Лиман по сию сторону Десант, чтоб учинить нападение на сию малую крепость. Когда о сем свести, то поручили Генералу Суворову начальство над detachementом, для прикрытия сей косы и входу в Таврическую область» [2]. Опис тих подій знаходимо в Реляції «О прошедшей баталии при Кинбурге, и одержанной совершенной над неприятелем победе октября 1-го на 2-е 1787» написаній Суворовим 7 жовтня 1787 року до князя Потьомкіна-Таврійського: «Между тем, против утра усмотрено было довольно турок на мысу Кинбурской косы, которых число перевозимыми с кораблей непрестанно умножалось, и видно было, что они с великою поспешностью работали в земле для приближения к крепости. Я учредил следующую диспозицию: в первой линии быть орловскому и шлиссенбургскому полкам, во второй линии козловскому; легкому батальону муромских солдат, стоявшему от

Кимбурга в 14 верстах, когда прибудет, и двум легкоконным резервным эскадронам павлоградского и мариупольского полков: донским казачьим полкам Орлова, Раева и Сычева, приказал быть с флангов. В крепости оставил две роты шлиссенбургских и при вагенбурге за крепостию по одной роте орловского и козловского полков. Павлоградскому и мариупольскому легкоконным полкам, стоявшим от крепости в 70 верстах, и санктпетербургскому драгунскому, в 36 верстах, приказал к оной приблизиться. Видя много сильного неприятеля подступившего к Кинбургу на одну версту, решил я дать баталию!» [3]. Висадивши десант в кількості 5-6 тис. чоловік, турецькі кораблі відійшли, а солдати почали підступати до фортеці. Суворов заборонив контратакувати, поки турки не підійшли на 200 кроків до фортеці, а потім сам очолив контратаку. В результаті турецькі війська були притиснуті до берега, і їх залишки вночі повернулися на кораблі, втративши близько 4 тисяч убитими (рис. 2).

Рис.2. «Черновой план набросанный Суворовым» битви 1787 року біля фортеці Кінбург

Победа совершенная. Поздравляю вашу светлость. Флот неприятельской умолк. Незадолго пред полуночью мы дело кончили и пред тем я был ранен в левую руку на вылет пулею. По объявлению пленных было варваров 5 000 отборных морских солдат; из них около 500 спастись могло. В покорности моей 14 их знамен пред вашу светлость представляю...» [3], писав Суворов Потьомкіну.

Перемога при Кінбурні стала першою великою перемогою російських військ у російсько-турецькій війні 1787-1791 років. Вона фактично завершила кампанію 1787, оскільки турки в цьому році більше не вживали ніяких активних дій.

Зимою, наприкінці 1787 року, Росією «Составлены были двѣ арміи: Украинская, подъ командою фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, которая должна была вступить в Польшу и приблизиться к Днѣстру; правый флангъ оной арміи составлялъ корпусъ подъ командою генераль-аншефа, графа Ивана Петровича Салтыкова центр арміи составлялъ корпусъ генераль-аншефа Эльмта, лѣвый флангъ составлялъ корпусъ генераль аншефа Михаила Федотовича Каменского. Вторая армія Екатеринославская, состояла подъ командою фельдмаршала свѣтлѣйшаго князя Григорія Александровича Потемкина-Таврическаго...» [4, с.68].

Головною армією була «Екатеринославская Потемкина (82000 человек и 180 орудий, не считая полковых) [4, с.149] та допоміжна «или Украинская Румянцева (37000 человек и 50 орудий)» [4, с.149] (рис. 3).

Рис.3. Карта «Русско-турецкие войны 1769-74 и 1787-91 гг.»

Потьомкін мав наступати від Дніпра, через Буг і Дністер на Дунай та заволодіти сильними фортецями - Очаковим і Бендерами. Українська армія Румянцева мала допомагати Потьомкіну з флангу.

«Румянцев в Подолии должен был выйти на среднее течение Днестра, поддерживая связь с союзниками-австрийцами» [4, с.149].

Будучи другом та союзником Катерини II Імператор Йосиф II, після того, як Османська імперія оголосила війну Росії, прийняв рішення підтримати союзника, і в січні 1788 року Австрія оголосила війну Туреччині.

Австрія втрутилася в російсько-турецьку війну, так як мала зобов'язання перед Росією за союзним договором 1781 року. «Австрийская армия – 187 000 под личным начальством цесаря Иосифа II находилась у сербских границ, выслал в северную Молдавию для связи с русскими 18-тысячный корпус принца Кобургского» [4, с.149], який мав діяти вздовж річки Прут, і взяти фортецю Хотин. «Галицько-буковинський корпус цісарського війська під командуванням Принца Й. Кобурга за підтримки російських частин блокував Хотинську фортецю у травні 1788 р. ...» [5, с.126]. Турки намагалися деблокувати Хотин ззовні, але російська Українська армія запобігла турецькому прориву. «Румянцев перешел в июле Днестр и выслал на помощь Кобургскому, тщетно пытавшемуся овладеть Хотинском, дивизию Салтыкова» [4, с.150] (рис. 4).

Рис.4. Карта «Русско-турецкая война 1787-1791 гг.»

Ці події знайшли відображення у писемних джерелах того часу. До таких джерел можна віднести нарис «Князь Павел Дмитриевич Цицианов», що був опублікований у журналі «Русская старина» (№4 за 1890 р. – Т. 66.). Автор нарису – генерал-лейтенант, військовий письменник, професор Військової Академії та редактор журналу «Русский Инвалид» (1855-1861 рр.) Петро Семенович Лебедев. Ще одним цінним джерелом можна вважати «Записки Льва Николаевича Энгельгардта 1766-1836», автором яких є російський генерал-майор Лев Миколайович Енгельгард.

На підставі цих джерел спробуємо подивитися на воєнні події 1788 року, що відбулися біля стін Хотинської фортеці, очима офіцерів російської армії, які були учасниками та очевидцями тих подій.

Та спочатку декілька слів про самих очевидців.

Не про багатьох генералів писав О.С. Пушкін, та саме за князя П.Д. Цицианова йде мова у його відомій повісті «Кавказский пленник»:

И воспою тот славный час,
Когда, почуя бой кровавый,
На негодуемый Кавказ
Поднялся наш орел двуглавый;
Когда на Тереке седом
Впервые грянул битвы гром
И грохот русских барабанов,
И в сече, с дерзостным челом
Явился пылкий Цицианов.

А.С.Пушкин [6, с.25]

Князь Цицианов Павло Дмитрович (рис. 5) – генерал від інфантерії, походив зі знатного грузинського княжого роду (рис.6) і перебував в близьких родинних стосунках з останнім царським родом Грузії.

Павло Дмитрович народився 8 вересня 1754 в Москві. «Свое имя он получил в честь деда, Паата (Павла) Цицишвили, который выехал из Грузии в составе свиты царя Вахтанга VI в 1725 году» [7, с.18].

Коли Цицианову виповнилося 7 років, він був занесений до списків лейб-гвардії Преображенського полку. В 1777 році, у званні капітан-поручика, не зважаючи на молодий вік, він командував егерською ротою цього полку. «В следующем году он, по собственному желанию, был выпущен из гвардии в армию, – с чином полковника в Тобольский

Рис.5. Князь Цицианов Павло Дмитрович

Рис.6. Герб князів Цицианових

пехотный полк, расположенный в г. Выборге и состоявший под командой его родного дяди по матери кн. М. М. Давыдова» [8].

В 1785 році Цицианов отримав чин полковника, а в 1786 він вже командував Санкт-Петербурзьким гренадерським полком. Саме цей полк в 1787 році увійшов до складу 4-ї дивізії Української армії, якою командував граф Румянцев та яка, на той час, воювала проти Турції. «Всю кампанию 1787 г. и первую половину 1788 г. Цицианов провел, как и большая часть Украинской армии, в бездействии и только 2 июля прибыл со своим полком к крепости Хотину, осажденной русскими и австрийскими войсками. 31 июля он был в первом огне, участвовал в отражении сильной вылазки гарнизона и за свою распорядительность и энергию заслужил одобрение Румянцева» [8].

Інформацію, що стосується саме тих подій, знаходимо у нарисі П.С. Лебедева «Князь Павел Дмитриевич Цицианов». У даній праці автор згадує про «сборник сочинений кн. Павла Дмитриевича Цицианова начатый имъ въ февралѣ 1787 году и продолжающийся до декабря 1790 года; сборникъ этотъ носитъ заглавіе «Собрание разныхъ моихъ сочинений, относящихся какъ къ наставленію офицеровъ вѣрненнаго мнѣ полка, такъ и другія разсужденія мои по военной части, начатое 1787 года въ февралѣ» [9, с.141-142], який йому вдалося розшукати. Серед переліку назв 10-и статей, що увійшли до цієї збірки згадується стаття під назвою «Разсужденіе о Хотинской блокадѣ, писанное въ 1788 г. подъ самыми хотинскими стѣнами.» [9, с.142].

Саме ця стаття, під назвою «Блокада и взятіе Хотина» (у скороченому вигляді) є серед трьох статей, які автор даного нарису викорис-

тав, змальовуючи особистість князя Цицианова, його погляд на військову справу та критичну оцінку дій сучасників.

З тих рядків, які були опубліковані в нарисі, стає цілком зрозуміло, що князь, явно, був незадоволений діями союзників (австрійців): «Описывая блокаду Хотина в 1788 году, кончившуюся тѣмъ, что турецкій гарнизонъ, принужденный къ сдачѣ, былъ выпущенъ изъ крѣпости съ оружіемъ и багажемъ, Цициановъ объясняетъ эту неудачу слѣдующимъ образомъ: «За нужное нахожу сдѣлать картину цесарскаго войска, съ нами подъ Хотинѣмъ бывшаго» [9, с.145]. І далі Цицианов яскраво змальовує все

Рис.7. Принц Фрідріх Іосія Саксен-Кобург-Заальфельдськ

те, що стосувалось дій австрійського війська. Насамперед, значна увага приділяється постаті командуючого: «Начальникомъ былъ принцъ Саксъ-де-Кобургъ (рис. 7), человекъ пречестнѣйшій и преблагороднѣйшій, но не великой тактикъ и съ турками въ войнѣ никогда не бывавшій; слѣдовательно, ни правилъ ихъ, ни высокомерія ихъ, при самой даже крайности, не знал, что ниже видно будетъ.» [9, с.145-146]. А далі видно таке: «Потомъ, когда турки были доведены до крайности, то принцъ Саксъ-де-Кобургъ, не дождавшись, чтобъ они требовали капитуляцію (которую бы они, конечно, черезъ день послѣ того потребовали, не смотря что графъ Ива (нѣ) Пе (тровичъ Салтыковъ) его уговаривалъ, чтобъ не посылать, а дождаться отъ нихъ, чтобы быть властителями тѣхъ условій, послалъ спросить: желаютъ ли они сдаться?» [9, с.145-146].

Підсумовуючи вищезазначене П.С. Лебедев пише: «...отзывъ Цицианова о принцѣ Кобургскомъ, въ разсказѣ о взятіи Хотина, увеличиваетъ

еще болѣе заслуги Суворова въ кампанію 1789 г., потому что, с нашимъ непобѣдимымъ полководцемъ, и принцъ Кобургскій являлся героемъ въ сраженіи при Фокшанахъ и Рымникѣ.» [9, с.143].

Дісталось від Цицианова і іншим: «Пѣхота столько дурна (была), что превосходитъ все воображеніе; а имянно: неопрятна, безъ повиновенія, безъ малѣйшаго почтенія къ начальникамъ, безъ всякаго порядка.» [9, с.146], але далі князь дещо пом'якшує свої критичні зауваження та робить деякі пояснення: «Если судить о всей пѣхотѣ по сей, то ни въ какомъ государствѣ хуже ея нѣтъ. Но сужденіе будетъ несправедливо, потому что то были, говорятъ, третьи батальоны, которые и у нихъ худшими почитаются.» [9, с.146]. Цікаво те, що Цицианов цілком справедливий у своїх зауваженнях: «Гусары хороши, то есть ѣздоки совершенные и молодцы, но въ должности не точны, то есть, на ведетахъ стоя, когда жена придетъ, то он слѣзетъ с лошади и сядетъ с ней обѣдать тут же.

Артиллерія и вся упряжь, всѣ чины и должности, принадлежащія къ войску, въ отличномъ порядкѣ и самые лучшіе.» [9, с.146]. Не обминув своєю увагою Цицианов і облаштунок австрійського табору: «Лагерь ихъ ничто иное, какъ дурная ярмарка; весь лагерь набитъ женщинами, сидящими между палатокъ и торгующими виномъ и прочимъ. Духота и вонь оттого преужасная.» [9, с.146], та в іншому місці: «Бабы отправляютъ свои торги, мной сказанные, даже и въ ретраншаментѣ, когда цесарцы бывають тамъ на караулѣ.» [9, с.146].

Підсумком дій цісарського війська є наступні слова князя: «Съ симъ-то войскомъ мы держали городъ въ блокадѣ и сіе то войско было причиною, что турки, сдѣлавъ перемиріе и потомъ, когда имъ наши требованія сказаны были, и они, взявъ сроку на пять дней, слова не сдержали и на тотъ раз не сдались ...» [9, с.146], а також: «Турки оказывали цесарцамъ презрѣніе примѣтное и говорили публично цесарскимъ офицерамъ, что если бы русскихъ не было, то они не только бы не отдали крѣпость, но прогнали бы ихъ за Черновицу.» [9, с.146-147].

Князь на власні очі бачив все про, що писав і про це свідчать наступні рядки: «Сколь ни невыгодными почитаютъ сіи условія, но городъ взятъ, так что онъ російскимъ войскамъ стоитъ только семи человекъ жизни (которые были убиты), да раненыхъ человекъ три; один изъ нихъ былъ раненъ на ночной батарее и на моемъ карауле. ... Вотъ вкратцѣ бывшее подъ Хотинѣмъ; более писать некогда, для того, что занятъ службою и картежною игрою.» [9, с.147] (рис. 8).

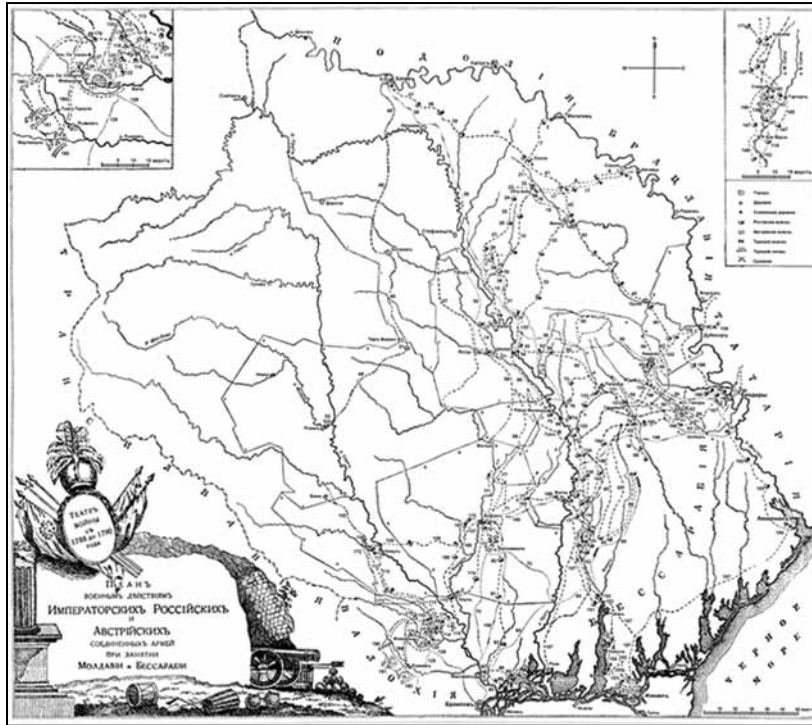

Рис.8. «Театръ войны съ 1788 до 1790 года»

Ще одним очевидцем подій, що відбулися у 1788 році в районі Хотина був Лев Миколайович Енгельгард (рис. 9), який на той час, в чині майора служив у Сибірському гренадерському полку, що входив до складу Української армії, якою командував генерал граф Салтиков.

В 1788 році «Собравшейся Украинской армии главный корпусъ получилъ повелѣніе идти къ Могилеву, что на Днѣстрѣ.» [1, с.75]. Отож отримавши наказ, спочатку авангард у складі 5-ти батальйонів, 6-ти ескадронів і Донського полку Грекова, а потім і увесь корпус, в районі Могильова переправився через Дністер, зайняв пануючі висоти та став табором. До складу корпусу входив і Сибірський гренадерський полк, який складався з чотирьох батальйонів. «Первыми двумя батальйонами въ лагерьъ начальствоваль самъ полковникъ, а какъ подполковникъ откомандированъ былъ для командованія своднымъ гренадерскимъ

батальйономъ въ авангардъ то, как старшій по немъ въ лагерьѣ, 3-мъ и 4-мъ батальйонами полка командовал я...» [1, с.77] пише Енгельгард у своїх записках.

Рис.9. Лев Миколайович Енгельгард

Після короткочасної зупинки корпус вирушив у похід і «Второй лагерьъ былъ при деревнѣ Плопахъ, въ 30 верстахъ от Днѣстра; тут пробыли болѣе мѣсяца, въ ожиданіи дѣйствія осады Очакова и Хотина.» [1, с.80].

Після довгого очікування в таборі «... отпросился я къ Хотину на короткое время, посмотрѣть осаду и видѣться съ моимъ зятемъ С.К. Вязьмитиновимъ, тогда бывшимъ въ томъ корпусе.» [1, с.81]. Таким чином майор, на деякий час, став свідком подій, що відбувались біля Хотина у 1788 році. Насамперед, молодого офіцера, а йому було на той час 22 роки, цікавило все, що стосується фортифікації та озброєння, як російської так і австрійської армій. Це стало можливим завдяки зятю Енгельгарда, який з дозволу графа Салтикова, дав йому свого ад'ютанта, для того: «... чтобъ осмотрѣлъ всѣ батареи и траншеи, которыя только вели Цесарцы, а наши, пользуясь рвами около Хотина, закривались оными, отъ канонады» [1, с.81]. Відвідавши обидва табори, Енгельгард зробив наступні висновки: «Ни у Австрійцевъ, ни у Русскихъ осадной артиллерии не было; батареи были въ такомъ отдалении, что едва двѣнадцати-фунтовые ядра доносило до бруствера, а гранаты изъ полумортирныхъ единогоговы никакого дѣйствія не призывали; ночью подвигали батареи безъ всякого закрытія, а безъ цѣли выстрѣлы не дѣлали ни малѣйшаго вреда.» [1, с.81].

Рис.10. Зображення Хотинської фортеці (1788 р.)

Не обійшлася подорож Енгельгарда і без пригод. Одного разу він мало не потрапив в полон до турків. Ось як це сталося: «У Дністра былъ во рву егерскій постъ, не допускавшій Турокъ пользоваться хорошою ключевою водою. «Осмотрѣвъ оный адъютантъ Сергѣя Кузмича узналъ, что ночью, перейдя ровъ, заложена была батарея которая и была намъ видна, но не зналъ, что проѣздъ къ оной по сю сторону рва шель очень близко непріятельскаго ретраншемента, а ровъ былъ такъ крутъ, что едва съ трудомъ можно сойти пѣшкомъ. Лишь только мы нѣсколько проѣхали, какъ егеря стали намъ кричать: «Остерегитесь, Турки васъ видятъ и намѣреваются выйти изъ ретраншемента, чтобы васъ схватить,» - а мы уже такъ заѣхали, что возвратиться къ егерскому посту значило быть еще ближе к ретраншементу, а до батареи еще было далеко; отдаться въ плѣнъ охоты не было, а равно даромъ и убиту быть; потому я рѣшился, не смотря на крутизну рва, спуститься и рвомъ добратися до егерскаго поста, что, благодареніе Богу, удалось. Можно сказать у страха глаза велики: въ обыкновенное время конечно никто не осмѣлится спуститься на лошади въ сей буеракъ» [1, с.81-82]. Іншу свою пригоду Енгельгард описав з гумором:

«Долженъ я еще признаться въ моей храбрости: съ польской стороны, по правой стороне Днѣстра, заложена была сею же ночью батарея, которую я желалъ видѣть; Турки, для воспрепятствованія работы, стреляли ядрами; первое, которое я услышалъ, заставило меня съ такою торопливостію нагнуться, что обѣ шлифныя пряжки у меня лопнули.» [1, с.82].

Після всіх цих пригод «Пробывъ при Хотинѣ два дня, возвратился я въ главный корпусъ.» [1, с.82].

Таким чином, завдяки цим джерелам, вдалося змалювати дуже цікаву картину кампанії 1788 року (рис. 10), але на жаль лише за поглядами російських офіцерів.

Джерела та література:

1. Записки Льва Николаевича Энгельгарда 1766-1836. - М.: Издание «Русского Архива», 1868 – 238 с.
2. Письмо инженера Екатеринославской армии о сражении на Кинбурской косе (Херсон Апреля 7 дня 1788 года). Перечень собственного своего Журнале В продолжение прошедшей войны При завоевании Молдавии и Бассарабии с 1787 по 1890 год, С приобщением одного Чертежа. Сочинял В письмах к своему другу Императорской Российской службы Сек: Майор фон Раан. - [Электронный ресурс, Режим доступа: <http://muzhchiny-zhenwiny.ru/dc21.html>]
3. Вторая Турецкая война в царствование Екатерины II. 1787-1791 г. / Составил Генерального штаба полковник А.Н. Петров. - С.-Петербург, 1880. - [Электронный ресурс, Режим доступа: <http://muzhchiny-zhenwiny.ru/dc21.html>]
4. А.А. Керсновский История Русской армии в четырех томах. – М.: Голос, 1992. - Т. 1. - с.149.
5. Олександр Добржанський, Юрій Макар, Олександр Масан. Хотинщина. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – с.126
6. А.С. Пушкин. Кавказский пленник. Цыганы. Полтава. Медный всадник. М.: АСТ, 2004 - с.25
7. Владимир Лапин. Цицианов. Жизнь замечательных людей. - М.: Молодая гвардия, 2011. – с.18
8. Б.Савинков. Генерал от инфантерии Цицианов (1754-1806).[Электронный ресурс, Режим доступа: <http://wars175x.narod.ru/175mmr.html>]
9. Русская старина. // Ежемесячное историческое издание Мих. Ив. Семева. 1890 г. Апрель.- Май. – Июнь. Двадцать первый годъ издания. Томъ шестьдесятъ шестой. С.-Петербургъ, 1890. – 740 с.

Олександр ХАРЛАН
(Київ)

РОЗРОБКА ПЛАНУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ» В 2014 Р.

В 2014 році на замовлення заповідника «Хотинська фортеця» НДІ пам'яткоохоронних досліджень провів дослідження території заповідника «Хотинська фортеця» в контексті створення Плану організації території заповідника¹, передбаченого ст. 33 Закону України «Про охорону культурної спадщини». Даний документ має розроблятися науково-дослідними, проектними організаціями, спеціалізованими в галузі охорони культурної спадщини, на замовлення органу, до сфери управління якого віднесений заповідник. Оскільки ДІАЗ «Хотинська фортеця» відноситься до управління Міністерства культури України (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. №1032-р «Про передачу цілісних майнових комплексів історико-культурних заповідників до сфери управління Міністерства культури») розробкою науково-проектної документації займався НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури.

План організації території історико-культурного заповідника – це науково-проектна документація, яка визначає межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини.

Даний документ вкрай необхідний для розвитку та функціонування заповідника, розвитку туристичної інфраструктури, а також регенерації середовища в зонах охорони заповідника². Для

¹ План організації території Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» виконано на замовлення Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» за договором №5 від 12.05.2014р.

² Методичні засади розробки даного документу розроблялися з 2010 року НДІ пам'яткоохоронних досліджень і знаходяться на стадії затвердження. Їх відображено у працях: Вечерський В. Нормативні і методичні засади розроблення генеральних планів розвитку заповідників // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 20-237; Вечерський В. Історико-культурні заповідники: плани організації території // Свіричина в історії України: 36. Наук. праць. – Вип. 4. – К.; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2011. – С. 6-11

невеличких за площею території заповідників План організації розробляється в один етап.

Попередні результати проведених робіт було освітлено на науково-практичній конференції 12 вересня 2014 р. в м.Хотині³. Метою ж цієї статті є висвітлення основних особливостей і результатів розроблення плану організації території ДІАЗ «Хотинська фортеця».

Розробка виконувалась відповідно до законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», Земельного кодексу України. При розробці плану організації заповідника були враховані основні напрями в галузі науково-дослідної, фондової, експозиційної, просвітницької діяльності заповідника «Хотинська фортеця». Були зібрані і опрацьовані матеріали історичних та літературних джерел, науково-проектної документації, розробленої у попередні роки різними установами⁴.

Установи-розробники і науково-проектна документація різних часів, характеризуються належністю до певних управлінь та міністерств під відомість яких потрапляв у різні часи спочатку об'єкт культурної спадщини – архітектурний комплекс Хотинської фортеці, а пізніше заповідник⁵. В нагоді стали матеріали еколандшафтних досліджень, що ведуться з початку 2000 років, оскільки в поєднанні з історико-культурною спадщиною унікальні ландшафти є важливою складовою міста Хотин як для розвитку туристичної галузі регіону так і для формування уні-

³ Конференція «Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у XVIII ст.». Тема доповіді «Архітектурно-містобудівні дослідження військово-інженерних споруд XVIII ст. Хотинської фортеці у 2014 р.»

⁴ Слід згадати наступну документацію: «Проект консервации памятника архитектуры XV-XVI вв. – Хотинской крепости в г. Хотин Черновицкой области» (К.: Республиканские специальные научно-реставрационные производственные мастерские, 1966, ГАП М.М. Говденко); «Проект детальной планировки центральной части г. Хотина Черновицкой области» (К.: «КиевНИИПрградостроительства», 1974); «Историко-архитектурный опорный план і проект охоронних зон м. Хотина, Чернівецької області» (Львів: «Укрпроектреставрація», 1988-1990 р.) (не затверджений); «Фортеця у Хотині XIII-XVIII. Корегування благоустрою. План організації рельєфу» М 1:500 (Інститут «Укрпроектреставрація», 1991 р., ГАП Маєвська); «Генеральний план м. Хотин Чернівецької області» (Головне креслення М 1:5000) (К.: КиївНИИПрградостроительства, 1993 р.); «Технічний звіт на інженерно-геодетичні вишукування по об'єкту: «Пам'ятка архітектури XIII-XIX ст., охоронний №803 – Комплекс споруд фортеці в м. Хотин Чернівецької області» (К.: «УкрНДІпроектреставрація», 2004, ГП В.П. Фомін); «Проект благоустрою території цитаделі комплексу споруд «Хотинська фортеця» в м. Хотин Чернівецької області» (К.: Інститут «УкрНДІпроектреставрація», 2008, ГАП В.Косьяненко); «Хотинська фортеця» (розробка екскурсії) (Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2010; «Проект організації території національного природного парку «Хотинський», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів» (К., 2013) (не затверджений); Облікова документація на пам'ятку архітектури національного значення «Комплекс споруд Хотинської фортеці» (2007-2008 рр.).

⁵ Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця» створено в 2000 р. відповідно до Постанови № 1539 від 12.10.2000 р. Після створення в 2000 році він потрапив до сфери управління Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики. У державну власність комплекс споруд Хотинської фортеці було передано Хотинською міською радою із власності територіальної громади м. Хотина лише в 2003 р. (Розпорядження Кабінету Міністрів України № 805-р від 26 грудня 2003 р. «Про передачу комплексу споруд Хотинської фортеці до сфери управління Держбуду»). Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2007 р. № 233 ДІАЗ «Хотинська фортеця» було віднесено до управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва.

кального комплексу, що репрезентує культурну і природну спадщину міста і заповідника⁶.

На підставі опрацьованої наявної науково-проектної та науково-дослідної документації і матеріалів натурних досліджень 2014 р. виконано обґрунтування меж і режимів використання території та зон охорони заповідника (рис. 1).

Рис.1. Історико-архітектурний опорний план ДІАЗ «Хотинська фортеця» у м. Хотин з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника

⁶ Спроба створення заповідної території високого статусу була здійснена у 2004-2005 роках шляхом створення Хотинського національного парку. Див.: Доманчук А.Г., Коржик В.П. Національний природний парк «Хотинський»: проблеми створення та завдання подальшого розвитку // Заповідна Хотинщина. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої розвитку заповідної справи й екомережі на Хотинщині та 150-річчю заснування Хотинського парку (м. Хотин, 23 грудня 2011 р.) / Ред. В.П.Коржик. – Чернівці: ДрукАрт, 2011. – С. 35. Національний природний парк «Хотинський» створений Указом президента України від 22 січня 2010 р. (№ 56/20-10). Найближчим завданням на сьогодні залишаються: погодження та затвердження «Проекту організації території національного природного парку «Хотинський», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів» (Київ: ПАТ «Науково-виробничий комплекс «Курс», ПП «Центр екологічного управління», 2013 р.).

Визначаючи межі території заповідника враховувались існуючі землевпорядкувальні документи. На жаль, сучасна ситуація землекористування не дозволяє визначити цілісну територію заповідника, яка зараз складається з кількох окремих ділянок.

Територія заповідника охоплює комплекс пам'яток архітектури, що мають значну історико-культурну і мистецьку цінність (16,086 га), також три земельні ділянки, розташовані південніше основної ділянки.

Загальна площа у визначених межах становить 16,0958 га (окремі ділянки мають наступні площі 16,086 га; 0,0041 га і 0,0057 га). Також заповідник орендує земельну ділянку площею 0,1287 га. Її було у 2013 році надано заповіднику для розміщення та обслуговування музейних закладів по вул. Фортечна. Дану ділянку Планом організації пропонується долучити до території заповідника.

У межах території заповідника впроваджено режим використання, яким допускаються лише заходи, пов'язані зі збереженням пам'яток та об'єктів культурної спадщини, забезпечується охорона археологічного культурного шару, а також традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованого розпланування, забудови, історичних архітектурних об'єктів. За спеціальними проектами, погодженими в установленому порядку, можуть проводитися роботи з вивчення, консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток, регенерації їх середовища, благоустроїв та озеленення території, реконструкція і будівництво необхідних для експлуатації пам'яток інженерних мереж. На території заповідника забороняється будівництво, земляні роботи, прокладання транспортних комунікацій та інженерних мереж, якщо це не пов'язано з забезпеченням функціонування заповідника та його пам'яток.

З метою захисту традиційного характеру середовища комплексу (ансамблю) пам'яток, розташованих у межах території заповідника, навколо неї встановлюються зони охорони: охоронна зона заповідника, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару.

Охоронну зону заповідника встановлюється довкола територій зазначених земельних ділянок з метою максимального збереження пам'яток Хотинської фортеці та традиційного характеру навколишнього середовища. Її площа у встановлених межах складає 27,92 га. На цій території встановлюється режим використання що відповідає потре-

бам забезпечення збереження пам'яток і їх середовища, гарного зорового сприйняття; регламентує ступінь можливості реконструкції і містобудівних перетворень з метою відтворення втраченого історичного середовища і включення об'єктів культурної спадщини в сучасну структуру поселення. Тут зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона: ландшафту, історично сформованого розпланування, парцеляції, забудови, елементів історичного благоустрою, які мають бути виявлені й обліковані при проведенні історико-архітектурної інвентаризації території зони. Тут допускається лише регенерація, що включає реставрацію та пристосування пам'яток, збереження фонові забудови, можливе відтворення втрачених цінних об'єктів, відновлення втрачених цінних елементів розпланувальної структури, а також збереження історичних ансамблів і комплексів.

За спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Мінкультури, виконуються:

- роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням і реконструкцією історичного розпланування, будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;
- роботи з консервації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;
- роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, які необхідні для експлуатації пам'яток, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;
- усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища.

Вся містобудівна документація, що розробляється на цю територію чи на її частини, підлягає погодженню з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, відповідно до законодавства.

У межах охоронної зони заповідника забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Мінкультури. Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини будівель, споруд або гідрологічний режим території, вла-

штування повітряних ліній електромереж і наземних трансформаторних пунктів, обладнання, благоустроїв, які не відповідають вимогам охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

На території охоронної зони заповідника забезпечується охорона археологічного культурного шару, проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. Необхідно резервувати не розкопані ділянки культурного шару як еталон на майбутнє.

Будь-яким земляним та будівельним роботам, іншим роботам, пов'язаним з розкопуванням, запланованим на території охоронної зони заповідника, повинні передувати археологічні дослідження (розкопки), а самі роботи повинні здійснюватися під наглядом фахівця-археолога.

На території охоронної зони заповідника мають бути забезпечені сприятливі гідрогеологічні умови, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека. Звідси слід поступово вивести гаражі, склади, майстерні, малі промислові підприємства та інше.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Мінкультури. Тут допускається реконструкція будівель і вибіркоче будівництво споруд за індивідуальними проектами; при цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають лишатися незмінними, а масштаб нових та реконструйованих будівель і споруд, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове рішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглий історичній забудові. Зведення будівель, пов'язаних з утриманням та використанням пам'яток в якості експозиційних об'єктів (за умови їх відповідності вимогам охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища, при обмеженні граничної висоти 7 м та довжини фасадів 15 м). Проектуванню має передувати розроблення історико-містобудівного обґрунтування зі всебічним композиційним обґрунтуванням рішень, що приймаються.

При цьому на території охоронної зони має зберігатися садибний характер забудови, що склався історично.

Забезпечення дотримання вказаного режиму утримання і використання території охоронної зони здійснює адміністрація (дирекція) заповідника разом з органом місцевого самоврядування.

Зона регулювання забудови визначена на основі вимог створення масштабного довкілля заповідника. Встановлюється для збереження іс-

торично сформованого образу населеного пункту і забезпечення спадковості в його розвитку, охорони історичного планування, значних традиційних і фонових будівель, особливостей об'ємно-просторової композиції, масштабних співвідношень у плануванні і забудові, їх співмірності з ландшафтом, закріплення композиційно-видового впливу домінант заповідника, для забезпечення архітектурної єдності нових споруд з історичною забудовою.

З північного боку (з боку Жванця берегова смуга лівого берега Дністра, від мосту через річку) відкриваються панорами на Хотинський замок і навколишні ландшафти. Саме для збереження сприйняття історично сформованого краєвиду правого берега р. Дністер від с. Атаки до м. Хотин зона регулювання забудови визначена на значних північних ділянках міста.

Зона регулювання забудови складається з двох ділянок: одна – розташована в історичній частині міста Хотин (її площа у встановлених межах складає 184,66 га), друга – на лівобережній частині Дністра в селі Брага Хмельницької області (площа 136,67 га). Загальна площа зони регулювання забудови (правобережна і лівобережна частини) у встановлених межах складає 321,33 га.

Для всієї території зони регулювання забудови режим використання територій передбачає можливість здійснення нового будівництва та реконструкції будівель і споруд.

У зоні регулювання забудови зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та благоустрій, виразні елементи ландшафту; закріплюється та відтворюється значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного середовища; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток та їх довкілля. На всіх ділянках зони регулювання забудови слід забезпечувати відповідність будівель і споруд архітектурному середовищу за масштабними параметрами.

Забороняється розміщення нових промислових підприємств, транспортних, складських та інших споруд, які створюють великі вантажні потоки, забруднюють повітряний і водний басейни. Обмежується будівництво транспортних магістралей, розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища.

У зоні регулювання забудови зберігається існуючий характер забудови, переважно – садибної. Нові будівлі регламентуються за роз-

ташуванням, прийомом організації, висотою, довжиною фасадів, масштабом, характером членувань, пластичним і кольоровим вирішенням, функціональним використанням.

Висота забудови в межах зони регулювання забудови обмежується 1-2 поверхами забудови з граничною висотою забудови до 7 метрів.

У разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні всебічні композиційні обґрунтування рішень щодо поверховості, типу будинків, розміщення, композиційних зв'язків з історичним центром м. Хотина, які мають виконуватися в рамках перед проектних напрацювань чи історико-містобудівного обґрунтування.

Також встановлено зону охоронюваного ландшафту, з якою пам'ятки заповідника мають активний візуальний зв'язок. Це природна чи переважно природна з розосередженою традиційною забудовою територія за межами охоронних зон. Її визначено для збереження і реабілітації природних утворень, які є характерним історичним середовищем пам'яток і відіграють важливу роль в образі населеного місця, а також в пейзажах, що містять пам'ятку.

В цілому необхідно максимально зберігати природний характер заплави та надзаплавної тераси Дністра по обох берегах ріки⁷. Територія зони охоронюваного ландшафту має зберігати свій існуючий природний стан, тому що вона є найбільш оглядовою частиною правобережжя, які сприймаються як перший та другий плани з лівого берега. Ця частина правобережжя формує уявлення про довкілля Дністра на значній відстані.

Територія зони охоронюваного ландшафту заповідника охоплює ділянку частини правого берега Дністра, яка розташовується на території м. Хотин.

Межа зони охоронюваного ландшафту проходить від берегової лінії правого берега р. Дністер, окреслюючи в південно-західному напрямку найвищу ділянку південно-західної межі скелястого схилу (так званої «Стінки»). Площа зони охоронюваного ландшафту у встановлених межах складає – 18,82 га.

Режим використання зони охоронюваного ландшафту, яка виконує консерваційну роль, має забезпечувати охорону переважно природного оточення пам'яток. Він передбачає збереження і відтворення цінних

⁷ Русло р. Дністер входить до території національного природного парку «Хотинський», створеного Указом президента України від 22 січня 2010 р. (№ 56/20-10). Підґрунтям створення НПП в регіоні стали існуючі законодавчі акти та програми, а також, у першу чергу, історико-природні особливості ландшафту.

природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Заходи щодо збереження ландшафту повинні забезпечувати охорону особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності і відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів (ДБН Б.2.2-2-2008).

Територія, визначена як зона охоронюваного ландшафту, може використовуватись для рекреації з мінімальним упорядкуванням та для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт (постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318, п. 14).

На території зони охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд. Відповідно до режиму на окремих ділянках зони дозволяються сіножаті, випасання худоби, польові, городні та інші сільськогосподарські роботи.

Відкриті галявини та простори лук можуть використовуватись для епізодичних масових свят та гулянь без будівництва споруд, а також як лугопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру.

У місцях традиційної забудови можливе зведення окремих нових будівель та реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється.

В обґрунтованих відповідним чином випадках на візуально ізольованих ділянках можливе спорудження капітальних будівель громадсько-го призначення, їх висота не повинна перевищувати 9 м.

Всі земляні роботи в зоні виконують з урахуванням вимог охорони наявних в ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів.

Всі будівельні роботи, містобудівні перетворення в зоні охоронюваного ландшафту здійснюються лише після розроблення історико-містобудівних обґрунтувань і за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування і архітектури (ДБН Б.2.2-2-2008).

Зона охорони археологічного культурного шару – територія за межами пам'ятки та її охоронної зони, де виявлені окремі археологічні знахідки або можлива наявність археологічного культурного шару, визначення якого вимагає проведення шурфування або розкопок. Ця охоронна зона призначена для забезпечення збереження і можливості подальшого дослідження пам'яток археології. межі колишнього укріпленого посаду взято за основу для встановлення меж зони охорони археологічного культурного шару Хотинського замку. Оскільки рівень Дністра значно піднявся після будівництва електростанції, частина прибережної території з цінним культурним шаром знаходиться під товщею води. Тому, північно-східну ділянку меж зони охорони археологічного культурного шару умовно проведено на відстані 50 м від сучасної берегової лінії. Обрис меж див. на схемі «Історико-архітектурний опорний план ДІАЗ «Хотинська фортеця» у м. Хотин з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника».

Площа зони охорони археологічного культурного шару у визначених межах складає 130,5 га.

В межах територій встановлюється єдиний режим використання, що відповідає наступним вимогам:

- в межах територій зберігаються об'єкти археологічної спадщини відповідно до визначеного для них предмета охорони, а також ландшафтні елементи, пов'язані з збереженими ділянками стародавніх укріплень (вали, рови та ескарпи);

- в межах територій також дозволяється здійснення впорядкувальних робіт з благоустрою території, виконання протизсувних заходів, прокладання інженерних мереж за умови дотримання трас вже існуючих комунікацій;

- нове будівництво дозволяється лише в межах існуючої забудови і лише в обсягах і формах, які відповідають традиційному характеру середовища;

- будь-які проекти щодо землеустрою, будівництва, протизсувних та інших інженерних заходів, археологічних досліджень, реставрації пам'яток, реконструкції та благоустрою території в межах пам'яток повинні погоджуватись з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини;

- будь-яким земляним роботам (у тому числі, пов'язаним з новим будівництвом та інженерними заходами) у межах території пам'ятки по-

винні передувати наукові археологічні дослідження (розвідки), спелео-археологічні розвідки (з метою виявлення стародавніх підземних споруд) та наукова експертиза ділянки будівництва або земляних робіт з метою визначення наявності археологічного культурного шару, а самі земляні роботи повинні здійснюватись за спеціальним дозволом державного органу управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога.

Якщо внаслідок здійснених розвідок в межах територій, передбачених планами розміщення будівництва, буде зафіксований археологічний культурний шар, до початку будівництва на цих ділянках необхідно виконати повні археологічні дослідження (розкопки).

Виходячи з того, що офіційно на державний облік, як пам'ятку національного значення в м. Хотин взято замок під назвою «Комплекс споруд фортеці» охор. №803, в даній документації запропоновано Перелік об'єктів складових комплексу Замку (Цитаделі) (10 об'єктів) і Нової фортеці (11 об'єктів) що пропонуються для занесення до реєстру і 4 об'єкти, що пропонуються для взяття на державний облік.

Для зазначених вище ділянок заповідника Планом організації території обґрунтовано функціональне зонування території, яким передбачено облаштування окремих зон: експозиційна зона; зона обслуговування відвідувачів; експозиційно-рекреаційна зона; науково-дослідна зона; науково-адміністративна зона; зона службового та господарська використання; зона екскурсійного та паломницького відвідування (рис. 2).

Експозиційна зона. В межах території заповідника визначається численна кількість експозиційних об'єктів, на яких мають бути виконані комплексні заходи щодо археологічного їх дослідження, консервації стародавніх споруд, музеєфікації та експонування їх вагомих елементів. В наслідок умов рельєфу більша частина Нової фортеці потрапляє в експозиційну зону. Територія даної зони у більшості представлена природними схилами з збереженими на них слідами життєдіяльності людини, тут необхідно здійснити заходу з благоустрою та впорядкуванню пішохідних доріжок, оглядових майданчиків, місць для короточасного відпочинку відвідувачів, а також – встановити огорожі та запобіжні засоби від осипання каміння, випадкового падіння тощо. Усі об'єкти повинні бути оздоблені однотипними інформаційними стендами та вказівниками напрямку експозиційного огляду. Оскільки усі ділянки експозиційної зони

Рис.2. План організації території ДІАЗ «Хотинська фортеця». Основне креслення

є частинами пам'ятки, на їх територіях діє режим використання, визначений саме для території пам'ятки.

До експозиційної зони також включено рів навколо Нової фортеці. Після здійснення археологічних обстежень, благоустрою та консервації тут можуть експонуватись під відкритим небом ділянки куртин і бастіонів. Ділянка потребує благоустрою з прокладанням пішохідної доріжки, укріпленням схилів рову від зсувів.

До експозиційної зони заповідника пропонується включити частину ділянки по вул. Фортечний (орендовану на 49 років), де заплановано реалізувати будівництво об'єкту туристичної інфраструктури, що включатиме низку приміщень, серед яких планується і музейна експозиція.

Відносно існуючих приміщень, слід зазначити, що в будівлі Казарм після проведення ремонтно-реставраційних робіт на першому, другому та підвальному поверхах розташовано експозиційні зали; низка приміщень Північної башти, Княжого палацу, Замкової церкви, знаходиться в стані реставрації. Однак, зважаючи на вищевикладене, сучасне призначення замкових будівель музею можна визначити як музейно-експозиційне.

Ансамбль Хотинської фортеці відіграє роль містобудівної домінанти, є винятково важливою складовою панорам прибережної частини міста Хотин, що поєднана з унікальним ландшафтом дністровського правобережжя.

З огляду на необхідність подальшого вивчення та експонування усіх (або, принаймні, більшості) складових стародавнього Хотинського замку слід приділити увагу заходам щодо регенерації навколишнього історичного середовища, як невід'ємної складової експозиційної зони.

Зона обслуговування відвідувачів. До зони обслуговування відвідувачів відносяться ділянки території заповідника, призначені для інформаційного забезпечення відвідувачів і розміщення об'єктів інфраструктури для обслуговування туристів. До об'єктів інформаційного забезпечення в межах цієї зони належать: інформаційні центри, екскурсійні бюро, каси з продажу квитків тощо. До об'єктів туристичної інфраструктури в межах цієї зони належать: торгівельні точки з продажу сувенірної і поліграфічної продукції, заклади і пункти громадського харчування, громадські вбиральні (пристосовані для потреб людей з обмеженими фізичними можливостями).

Планом функціонального зонування передбачається влаштування зони обслуговування відвідувачів на ділянках:

- по вул. Фортечній (орендована ділянка), де запланована реалізація будівництва об'єкту туристичної інфраструктури, що включатиме низку приміщень, серед яких: інформаційний центр, екскурсійне бюро, каси з продажу квитків, точки продажу сувенірної продукції. Відсутність спеціалізованих місць або приміщень для прийому і обслуговування відвідувачів в Хотинській фортеці - це серйозна проблема, що потребує невідкладного вирішення. Від конструктивного і комплексного вирішення вище згаданої концепції залежить майбутнє унікальної пам'ятки, такої важливої для міста;

- поруч з місцем де пропонується влаштування приплаву на березі р. Дністер, зі створенням об'єктів обслуговування відвідувачів – пункт для продажу сувенірної продукції, точка продажу напоїв і продуктів харчування, інформаційного центру тощо. Всі вище наведені складові можливо розмістити на дебаркадері, збудованому у вигляді старовинного плавучого млина, які широко застосовувалися на Дністрі ще у XIX ст.;

- в районі Північно-західного равеліна, поруч з Руською брамою, де пропонується влаштування пункту обслуговування, продаж сувенірної продукції, точка продажу напоїв і продуктів харчування.

- в приміщенні Казарми на 2-му поверсі, де пропонується розміщення галереї сучасної кераміки.

Експозиційно-рекреаційна зона. До рекреаційної зони відносяться ділянки на території Нової фортеці по периметру укріплень в середині фортеці, а також ділянка каньйону струмка (Потоку), в межах яких передбачається організація нових місць відпочинку для відвідувачів. До цієї зони включаються озеленені й упорядковані ділянки заповідника з відповідним благоустроєм (пішохідні доріжки, лави).

Рекомендується створити на території під'їзду до Заповідника рекреаційну зону для обслуговування відвідувачів.

Берегова ділянка Дністра не входить до складу території заповідника, займає значні площі, потребує проведення заходів з впорядкування і благоустрою. Є невід'ємною складовою місцевого ландшафту, межує безпосередньо з територією заповідника.

Поза територією заповідника знаходиться територія де беруть початок кілька безіменних струмків – правих приток р. Дністер (відносні врізи струмків складають 50-100 м). Ерозійні процеси по долинах струмків поєднуються з діяльністю ґрунтових вод, що сприяє зсувним явищам. В наслідок цього на захід від території заповідника утворився мальовничий яр – долина Потоку.

Природна пам'ятка що знаходиться поза територією заповідника – мальовничий скелястий схил правого берега Дністра межує з територією заповідника. Доступ на його територію обмежено.

Науково-дослідна зона. До науково-дослідної зони відносяться ділянки на яких планується проведення археологічних досліджень, можливе експонування розкопок під час проведення робіт, чи експонування недоторканого виду залишків виявлених споруд. На зазначених ділянках після здійснення археологічних обстежень, потрібно провести заходи з музеєфікації стародавніх залишків, благоустрій території з прокладанням зручних та безпечних пішохідних доріжок.

Науково-адміністративна зона. До науково-адміністративної зони відноситься частина ділянки по вул. Фортечній (орендована ділянка), де запланована реалізація будівництва об'єкту туристичної інфраструктури, що включатиме низку приміщень, серед яких: приміщення адміністративного призначення, в яких також планується розташування наукових підрозділів заповідника і бібліотека.

До зони службового та господарського використання заповідника відноситься частина ділянки, розташована по вул. Фортешній (орендована ділянка), де запланована реалізація будівництва об'єкту туристичної інфраструктури, що включатиме низку споруд і приміщень господарського призначення. В межах зазначеної ділянки планується розмістити: котельню, громадську вбиральню, тимчасова стоянка службового транспорту.

Зона екскурсійного та паломницького відвідування Церковне подвір'я храму на честь св. О.Невського, що розташовується в експозиційній зоні, пропонується віднести до експозиційної зони з певними обмеженнями, визначеними чинним релігійним статутом.

У складі цієї роботи проведено значні за обсягом історико-містобудівні дослідження і зроблено теоретичні висновки, проаналізовано архітектурну, історичну та археологічну спадщину заповідника та його околиць за результатами новітніх досліджень⁸, визначено розташування пам'яток і об'єктів культурної спадщини, межі й режими використання території заповідника та його зон охорони. Визначено заходи з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, збереження традиційного характеру середовища (у тому числі видів та етапності робіт).

Результати роботи представлені трьома основними кресленнями: 1) План організації території ДІАЗ «Хотинська фортеця». Основне креслення; 2) Історико-архітектурний план ДІАЗ «Хотинська фортеця» у м. Хотин з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника; 3) Схема екскурсійних маршрутів та руху автотранспорту.

Планом організації також запропоновано туристичні маршрути, що охоплюють найважливіші об'єкти показу, пам'ятки історії, культури та архітектури, які розташовані у межах ДІАЗ «Хотинська фортеця», на території міста Хотина та за його межами (рис. 3). Тут позначено рух транспорту. Річкові, автотранспортні та пішохідні шляхи, що склалися, в повній мірі забезпечують доступ відвідувачів до території та об'єктів заповідника, але важливим завданням залишається комплексне вирішення візних вузлів та утворення зон обслуговування відвідувачів.

⁸ При опрацюванні та редагуванні текстової частини, значну допомогу консультативного характеру надали архітектор, завідувач науково-дослідного відділу ДІАЗ «Хотинська фортеця» Віктор Олексійович Сандуляк та археолог, кандидат історичних наук Мисько Юлія Володимирівна, доцент кафедри етнології та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім.Ю.Федьковича.

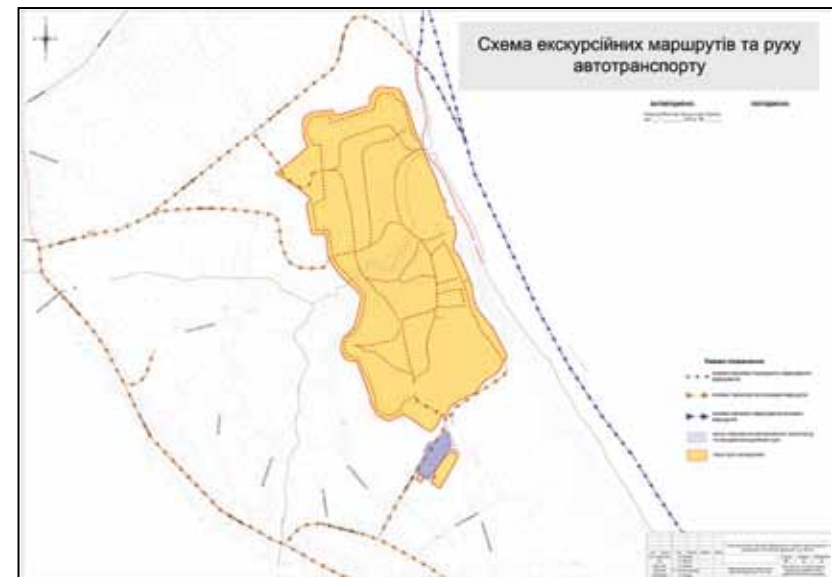

Рис.3. Схема екскурсійних маршрутів та руху автотранспорту

На момент розроблення Плану організації, адміністрація заповідника розміщувалася в центральній частині м. Хотина в будівлі військового комісаріату. Враховуючи викладене, зазначену орендовану ділянку пропонується розглядати як перспективні території для подальшого розвитку заповідника.

В пропозиціях на 2015 р.⁹ заповідником запропоновано створення нового об'єкту туристичної інфраструктури Буковини, складовою якого є будівництво адміністративно-музейної споруди. Для створення умов будівництва з 2013 р. між заповідником та Хотинською міською радою було укладено договір оренди (49 років) на земельну ділянку (площею 0,128 га) на території колишнього форштадту.

Для реалізації будівництва недостатнім є розробка науково-проектної документації для окремої ділянки! Завданням номер один для історичного міста Хотин є розроблення історико-архітектурного опорного плану. Враховуючи те, що пропонована для будівництва ділянка розташовується безпосередньо поруч з Хотинською фортецею, а навко-

⁹ Лист-відповідь на лист заступника директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Гусака А.І. від 16.04.2014 на № 22-244/42 від 10.04.2014 «Пропозиції на 2015 рік, з урахуванням потреб у науковому забезпеченні»;

ло неї існує ціла низка капітальних та тимчасових споруд, що стихійно виникли в різний час на окремих приватних ділянках, рекомендується сприяти розробці концепції комплексного архітектурно-містобудівного рішення прилеглих до південної межі пам'ятки територій на конкурсній основі (Ідея розробки концепції вперше запропонована в Листі-відповіді на ім'я міського голови М.О.Головльова №472 від 19 листопада 2014 р. на 24.09.14 №02-14-449). Необхідними складовими даної концепції повинні бути заходи з укріплення схилів балки¹⁰, відтворення втрачених елементів пам'ятки¹¹, усунення дисгармонійних будівель і споруд¹², створення сприятливих умов для огляду пам'ятки і її оточення, створення грамотної інфраструктури і комфортної зони обслуговування туристів, елементи якої не заважатимуть візуальному сприйняттю та збереженню пам'ятки і не порушуватимуть її оточення. Слід пам'ятати, що нове будівництво на даних територіях можливе лише у виключних випадках за проектами, розробленими на основі історико-містобудівних обґрунтувань та погодженими з відповідними державними органами охорони культурної спадщини.

Такими є основні положення плану організації території видатної пам'ятки та її навколишнього середовища. Реалізація зазначених вимог і є найголовнішим завданням діяльності заповідника, міста Хотина і регіону в цілому.

¹⁰ Серйозною проблемою є наявність надзвичайно деструктивного фактору - ерозії схилів давньої балки (територія, що знаходиться на північний схід від пам'ятного знаку), в наслідок чого руйнується кромка ділянки на якій планується будівництво;

¹¹ В контексті ерозійних процесів берегової смуги в південно-східній частині території заповідника, пропонується розробити науково-дослідну документацію укріплення схилів і відновлення південного бастионного фронту фортеці (від Константинопільської брами до Південно-східного бастиону і до Південно-східного (нижнього) напівбастиона);

¹² Першочерговим є питання по усуненню комплексу бійні.

Руслан НАГНИБІДА
(Кам'янець-Подільський)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОДОЮ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У XVIII СТОЛІТТІ

Оборонні укріплення, руїни яких розкидані по Україні, привертають увагу своєю минушиною дослідників, мистецтвознавців та багатьох небайдужих громадян, які мріють відродити старовинні замки. Дослідники звертають увагу на фортеці за їх величні архітектурні ансамблі. В архівних установах дослідники шукають прізвища та імена інженерів і воєначальників, які розбудовували укріплення чи змагались у битвах під високими мурами, зазнаючи поразки чи здобували перемогу. Архітектори та мистецтвознавці вивчають сучасний стан, художню, естетичну, історичну цінність та автентичність замків.

Результати вивчення повсякденного життя та побуту у замках на основі археологічних досліджень є цікавим для екскурсіводів. Вони прагнуть донести до туристів фахові розповіді про збережені та неіснуючі фрагменти оборонних укріплень. Тому розчищені археологами фундаменти невідомих споруд, які не музеєфіковані, не повинні знищуватись реставраторами-будівельниками. Завдання науковців – використовуючи картографічні, іконографічні, писемні джерела, мемуарні спогади провести локалізацію всіх об'єктів, що існували на території фортеці та здійснити їх реконструкцію.

Розглянемо до прикладу, забезпечення водою Хотинської фортеці у XVIII ст., і на основі мемуарних спогадів частково реконструюємо життя та побут у 1760-1770-х роках.

Піднімаючи дане питання у науковому співтоваристві, спробуємо привернути увагу до джерел та колодязів, які призабуті населенням, а береги потічків місцеве населення перетворило на місця для звалищ побутового сміття.

На основі планів, що зберігаються у Франції у замку Венсен, звернемо увагу на місце забору води у Хотинському замку, доставку води та використання у господарських та релігійних цілях.

Вивчаючи оборонні укріплення часів середньовіччя, з'ясуємо, що із давніх-давен жодні фортифікації не могли обійтись без води. Тому будівничі «городники», зводили оборонні укріплення неподалік від джерел води.

Львівський історик М. Рожко зауважує, що фіксація криниць та інших ємностей для зберігання води доволі складна справа і тому виявити їх можливо в процесі спеціальних досліджень або при широкому археологічному розкритті території поселень [1]. Дослідник на основі археологічних досліджень Тустанської фортеці провів ґрунтовний аналіз використання колодязів, а також звернув увагу на забезпечення водою укріплень Кам'янецького замку. Під час археологічного нагляду у 2003 році у Києві виявлено давньоруський колодязь, хоча як зауважують дослідники, в період Київської Русі вода бралась із природних джерел [2]. Тому із часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, міста та містечка були добре забезпечені водою. У X-XIII столітті більша частина замків використовували воду із джерел, які починали свій витік неподалік від оборонних укріплень.

Цікавими є назви потічків. У Кам'янці джерело, що бере початок на вул. Тринітарській у південних кварталах Старого міста мешканці називають Солянка, а потічок, що протікає поблизу сучасної вул. Об'їзної неподалік від Кам'янецького замку, називається Добруха (вона ж Дібруха). Містечко Меджибіж виникло на злитті двох річок: Бог та Божок. Через містечко Смотрич протікає Яромірка. Легенди розповідають про боярина або служителя церкви Яромира, ім'я якого походило від давньоруського бога сонця Ярила. У Кудринцях джерело, що протікає під Замком, називається Сирливка. Багатими на джерела були подільські містечка Червоногород, Язлівець, Товсте, Бакота. Джерела фіксуємо у містах Летичеві, Смотричі, Чернокозинцях, Барі, Сатанові, а в Зінькові і по сьогоднішній час воду розливають у ємності та продають до столиці та до найближчих обласних центрів. У Гусятині головна руська церква названа на честь св. Онуфрія, який є покровителем джерел. Міське історичне ядро Чернівців, за припущенням дослідників, також сформувалось в межах сучасної вул. А. Барбюса через наявність джерел води [3].

Припускаємо, що мешканці давньоруського Хотина використовували воду з потічків, початки яких знаходились неподалік від Хотинської фортеці. Вірогідно, що назва була давньоруська, але місцеве населення називає джерело, що протікає під стінами замку «Чешма» – у перекладі із турецької – криниця.

Місце витоку джерел у слов'ян вважалося магічним. На берегах потічків заборонялося випасати худобу, викидати сміття, а самим водам джерел поклонялись як життєдайній силі.

Подальший розвиток міст та містечок Подільського воєводства і формування довкола них захисних оборонних укріплень, змушувало копати колодязі та криниці.

У середньовічних містах воду із криниць та колодязів використовували для пиття, приготування їжі. Зауважимо, що у слов'ян була поширена вариста їжа (борщі, рибні та грибні юшки та ін.) [4]. Воду використовували для прання, купання дітей. У релігійній обрядовості криниці та колодязі використовували під час різних свят. Традиційним у містах були урочисті походи всією громадою до колодязя. Колодязі та криниці утримували в чистоті та здійснювали за цим контроль. Важливим для всіх міст було використання колодязів під час оборони, а із XVI століття під час розвитку вогнепальної зброї воду використовували для охолодження гармат. Розвиток фортифікацій Кам'янецького замку наглядно ілюструє картину, за якою основним джерелом забезпечення води у XVI ст. був колодязь, що знаходився в Новій східній башті. У Хотинській фортеці у XV столітті збудована майже кругла шахта криниці глибиною близько 50 м. Колодязь цей забезпечував водою перкалаба (намісника), його прислугу та гарнізон фортеці. У XVI ст. при розбудові фортеці його використовували інтенсивніше, хоча не виключено за межами замку існували інші колодязі.

Зазначимо, що біля криниць та джерел будувались лазні, а поряд із житловими будинками та у замках існували спеціальні бочки, які наповнювали водою. Прислуга завжди слідувала, щоб вода не застоювалась та була придатною до споживання.

Якщо у містах каналізаційних мереж не існувало і нечистоти виливали на дороги перед дощем, то у замках існували каналізаційні зливні труби, через які нечистоти потрапляли до річок.

На самих річках будували броварні та винарні, а млини будувались на невеликих бродах. На старовинних мапах Кам'янця зафіксовано млин, що використовувався у військових цілях з метою виготовлення сумішей, які використовувались для виробництва пороху.

На карті Галичини 1780 року з експлікацією додано рисунок на якому людській подобі зображені річки Дністер, Прут, Черемош, Стрий, Серет, Сян та ін. [5].

Та не у всіх містах та містечках було добре забезпечення водою. Зимак Мефодій у своїх мемуарних споминах писав:

«Ми з давніх-давен користувались водопоєм з р. Збруч. Всередині колодязів у нас нема... під усім селом суцільний камінь і земляного ґрунту 8 метрів.

По Збручу був державний кордон. Водопій було відведено лише в одному місці. Користуватися ним було дозволено вдень від сходу до заходу сонця.

Працював тоді я секретарем в конторі колгоспу і пригадав розповідь старих людей про глибоку криницю в льохах кляштора таку глибоку, що як пустити туди качку, то вона впливе аж в Збручі. Тільки де та криниця засипана – ніхто не знає, бо свідки тих подій, вже повимирали. В кінці тих льохів в одному місці була мало гранітна долина, до котрої я не раз приглядався і думав, що саме тут в цій долині місце засипаної криниці. Я просив правління колгоспу спробувати шукати, але правління (голова Порунков Михайло) відмовились шукати, бо в разі як не найдемо, то будуть збитки від затрат. Але я так зацікавився, що найшов до себе ще трьох чоловіків.

Ми погодилися віддати 5 трудовнів і за 20 трудовнів буде копати той же Остапов Терен. Коли він розпочав копати то виявилось, що на тому місці був кінець льоху тільки із проваленим склепом, а на дні виявилась цебриня тої криниці. Тоді правління повернуло нам трудовні і криницю робили за колгоспний рахунок. Ми оглянули криницю. Вона зверху мурована цеглою (8 м), а далі (32 м) суцільний камінь. В якому вона видовбана. На дні лежав ланцюг ковальської роботи (кіляця ковані 10 см довжини, товщина заліза 1 см), знайшовши також залізну основу від дерев'яного відра місткістю 30 л. Воду брали спочатку відрами, які були почеплені на ланцюг, з двома відрами: одне відро внизу – друге наверху. Одне відро йшло вниз – друге з водою догори...» [6].

Цікаву інформацію подає священник Архип Павловский про забезпечення водою м.Жванця у XVIII ст. Ось як він описує забезпечення водою містечка: «Такова Наднеэтровская часть нашего местечка. Выше ея базарная, довольно тесная и грязная площадь, окруженная разнокалиберными еврейскими домами неотличающимися ни особенной архитектурой, ни чистотой. Средине ея загромождена маленькими лавочками (свыше 80), въ которыхъ сверхъ мелочныхъ товаровъ продаются incognito разныя контрабандныя матеріи и сукна. Здесь у лавок лежатъ несколько громадныхъ тесанныхъ камней известняка. Это остатки величественнаго колодца, устроеннаго, по

расказу работавших его крестьянъ, за 40 летъ предъ симъ, последнимъ владельцемъ Жванца Комаромъ. Внутри этотъ водоемъ выложенъ былъ камнемъ и сверху заклепленъ: вода проводилась въ него глиняными трубами изъ колодца находившагося въ в двухверстномъ разстояніи отъ местечка по дороге в село Руду и находящагося в усадьбе крестьянина с. Браги Григорія Малайдаха. (на этой усадьбе до 1842 года ныне и существуютъ в виде огромнаго каменнаго сарая, половина котораго покрыта соломой); изъ водоема вода выходила чрезъ водруженный на маленькомъ отверстіи полтора саженный, квадратный каменный, съ отверстіемъ внутри столбъ, имевшій вверху 4 жестянные трубки, опускавшія воду въ огромный сосудъ изъ отесанныхъ камней. Вправо отъ этаго пустаго ныне места, на несколько возвышенной равнине, стоитъ римско-католическій костель...» [7].

Цікаві відомості дізнаємось про постачання води у Скалі-Подільській. За припущеннями місцевих мешканців, під містечком знаходиться велике підземне озеро, з якого вода витікає з-під скали на якій знаходиться Миколаївська церква та більша частина містечка.

За відсутності в ті часи централізованого водопостачання велика кількість людей була задіяна у копанні колодязів, а інші працювали на колодязях і транспортували воду у діжках до місць використання.

В описі Кам'янецького замку за 1572 рік згадується про челядь – тягнивою та возивою, які отримували по злотому за роботу, а в замку була бочка водна та цебрині, якими носили воду [8].

Розглянемо більш детально забезпечення водою Хотинської фортеці у XVIII столітті. У європейських архівах вдалося відшукати картографічні матеріалах зроблені французькими інженерами під час подій російсько-турецької війни 1769 року. Виявлений план зберігається у замку Венсен у Парижі. Вперше про план коротко вказав Я.Матвіїшин в останніх абзацах своєї праці про плани Кам'янця-Подільського і Хотина на рукописних планах XVII – XVIII ст., що зберігаються в Європейських архівах [9]. Фрагмент плану опублікував В.Вечерський, але дослідник в текстовій частині про Хотинську фортецю нічого не написав про план [10]. Тому автор статті, вичитуючи детальноше праці науковців, спробував детальноше з'ясувати, який скарб пропустили Я.Матвіїшин та В.Вечерський і чи вдасться автору рядків вплинути на хід археологічних досліджень на території Хотинської фортеці, а можливо, і відновлення таких важливих у літню спеку резервуарів із водою.

Із наявних джерел відомо, що у кінці XVII-на початку XVIII ст. Хотинська фортеця, яка частково була зруйнована молдаванами за наказом турків, отримала нові потужні укріплення. Довкола старих укріплень у 1718 році турками збудована нерегулярна полігональна фортеця розмірами 250 на 1200 м. У фортеці за відомими описами, крім адміністративних, військових та господарських приміщень: ...розміщувалась чудово прикрашена громадська лазня... та перед нею колодязь і мечеть... [11].

Відомо, що у 1718-1721 роках із Стамбула: «...для будівництва та реставрації Хотина були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники...» [12]. Наступний етап будівельних робіт здійснювався з 1740 року.

Подані фрагменти плану 1769 року вказують, що у фортеці у першій половині XVIII ст. побудовано три фонтани або колодязі, а ще три неподалік, за межами оборонних укріплень. Плани та кресленики, за якими здійснювалось будівництво нової фортеці, поки що не виявлені в архівах Стамбула. План 1769 року французьких інженерів тим і цікавий, що у ньому подано крім оборонних укріплень Нового та Старого замків, ще й чітку дорожню сітку містечка Хотина без позначення будинків.

На плані зображено два фонтани, які використовувались двома гарнізонами в ритуальних цілях, а ще один фонтан знаходився біля огорожі мечеті покійної валіде-султан (титул матері правлячого султана Агмеда III) [13]. На плані чітко простежується лазня, яка знаходилась на місці теперішнього православного храму св. Олександра Невського.

Існує кілька версій щодо забезпечення водою фонтанів, а саме: за однією з версій, кожного ранку перед сходом сонця, підводи з пустими бочками наповнювались водою із колодязя старого замку у його внутрішньому дворі перед воротами нової надбрамної башти Південна (в'їзна). Припускаємо, що через нижній ярус цієї башти – ворота, які зробили у східній боковій стіні, здійснювалась доставка води до резервуарів, які в експлікації плану 1769 року називались фонтанами. Крім цього вода із колодязя використовувалась для повсякденних потреб та лазні, яка збудована у старого замку за припущеннями археологів у XVIII ст. [14]. Але метод кошторисний та вимагав значних людських ресурсів, а гарнізон фортеці залежав лише від одного колодязя.

Вивчаючи детальніше план 1769 року з'ясовуємо, що за межами фортеці існували три фонтани, а поряд із мечеттю у місті, де зараз існує

церква св. Миколая, невеликий резервуар із водою. Ще один колодязь був викопаний у декількох сот метрах на схід від фортеці.

Припускаємо, що за межами замку були віднайдені джерела води, якими по керамічних трубах, прокладених до Хотинської фортеці, здійснювалось постачання води у резервуари, які в експлікації називаються фонтанами.

У 60-х – 70-х рр., XX ст. Б. Тимошук провів археологічні дослідження у старому замку Хотинської фортеці та виявив фрагменти водопровідної та каналізаційної мережі. За його припущенням вони збудовані у XVIII ст. під час турецького панування [15].

На плані Чернівців 1880 року, у центрі міста був створений цілий комплекс резервуарів із водою, які складали одну систему [16]. На думку дослідників, інтенсивне використання джерел у цій частині Чернівців облаштовано турками під час їх перебування у краї.

У Туреччині криниці разом із лазнями та водоймами були необхідними компонентами ансамблю громадського центру міста. Припускаємо, що джерела у Чернівцях та Хотині облаштувались згідно східної традиції коли край перебував у складі Османської імперії, а на Поділлі у кінці XVII ст.

З'ясувати істину в цьому непростому питанні можна завдяки проведенню археологічних досліджень, які на жаль, як і в Кам'янецькому замку, проводяться хаотично та не мають єдиної цілісної комплексної програми.

Самі ж археологи та їх підсобники-студенти не вміють одразу презентувати мету та ціль своєї роботи для туристів, що створює неприємні враження у відвідувачів і як наслідок зменшення туристичних потоків. Це унеможливорює Заповідникам та музейним закладам фінансувати археологічні роботи та оплачувати роботу фахових археологів із залученням іноземних спеціалістів.

Таким чином, каталогізація всіх джерел, річок та водоймищ поряд із якими в часи середньовіччя були збудовані винарні, броварні, а також млини, охорона археологічних культурних шарів довкола них є актуальним питанням у Середньому Подністров'ї.

Джерела та література:

1. Рожко М. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя. Записки Наукового товариства Шевченка. Праці комісії архітектури та містобудування. Т. ССХІІ. – Л.: – с.300.

2. Тараненко С. Давньоруська криниця на Подолі Києва // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. Фастів. 2005.- С.319-328.
3. Вандюк Л. До історії формування площі «Турецька криниця» - елементу архітектурно-планувальної структури найстарішої частини міста Чернівці. – Праці Центру Пам'яткознавства. Випуск 11 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – с.62-69.
4. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. – К. :«Час», 1991. – С.172.
5. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de France. – GR.6 П.N.14.П.E.1.3.
6. Нагнибіда Р. Невідомі мемуарні спогади Зимака Мефодія Григоровича – важливе джерело у вивченні історії Подільського краю. Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж : 2011. – С.80-81.
7. Павловский А. Местечко Жванецъ Каменецкаго у. Подольской епархii. Подольские епархиальные ведомости. – № 4. – 1 Января 1869 года. № 1. – С.162.
8. Мошак М. Опис Кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп.ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. – с.215.
9. Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII – XVIII ст. Історична топографія і соціотопографія України. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України; зб.наук.праць. – Львів. 2006. – С.246.
10. Вечерський В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С.559-566.
11. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII – XIX ст. історія та основні об'єкти. – Харків, 2008. – с.31
12. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – с.48.
13. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de France.(далі ADM) – F° H.220 (t.2))
14. Пивоваров С. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-

го університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – т.13. – С.21

15. Державний архів Чернівецької області. – Ф. Тимошук Б.О. – вчений, доктор іст. наук, видатний укр. археолог, ветеран ВВв. Ф.Р.2921. – оп.1. – спр.64. Матеріали зібрані Б.О.Тимошуком про археологічні дослідження Хотинської фортеці в м. Хотин Хотинського р-ну Черн.обл. (конспекти літератури з виписками з книг, статей, фотографій, фотоескізи, малюнки, карти: Г. Діакону «Про молдавські фортеці XIV-XV ст. журн. «Дачія» (Dacia)1959р.) Арк.1-119.116 док.

16. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de France. – SHD 6 M N 14 П. E 1.

Олександр ОСТАФІЙЧУК
Марина ЯЦЮК

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Хотинська фортеця оспівана у піснях українським народом, велична і неперевершена – вона височить на Дністровському мисі і осяює своєю красою дністровські береги.

Історичні перепетії неодноразово торкалися її. Тут відбувались великі події - культурні, політичні, воєнні...

Вона вистояла – могутня та неймовірно красива. І хто б не казав, чи то поляки, турки, молдавани, чи ба росіяни, що то вони побудували її - вона залишається українською.

Не знаючи свого минулого важко вірно вибудувати майбутнє. Про це говорять вже багато століття літератори, історики та науковці. А ще не варто забувати хто – ти, людина ж таки, істота мисляча? Тому варто звертати увагу на історію, яка вчить нас бути розумнішими, але цих знань звичайно ж замало, варто вивчати і досліджувати новіші, враховуючи сучасні здобутки істориків та археологів. Рухатись вперед, бо рух, то є життя.

Одже, тепер нам, нащадкам славних козаків, відтворюючи історію варто враховувати не тільки писемні джерела, а й здобути з археологічних досліджень дані, бо саме вони відкривають все нову і нову історичну дійсність.

Отож, звернемось до історії археологічних досліджень нашої твердині.

На початку XX століття (червень 1901 р.) для з'ясування стану збереженості Хотинської фортеці і можливостей її подальшої охорони як історичного об'єкта була організована поїздка дійсних членів «Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей», істориків Кочубинського О.О. (1845-1907 рр.) та Маркевича О.І. (1847 – 1903 рр.). Результатом їх досліджень стала спеціальна доповідь, яка була опублікована в одному з томів «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». У заключній частині доповіді було зазначено: «Прийняття у відання Товариства цитаделі, як пам'ятки XVIII ст., причому прекрасно збереженої, бачиться нам вельми бажаним... Маємо підстави вважати, що передача як цитаделі, так і всієї Хотинської фортеці у відання нашого Товариства не зустрине

протидії з боку жодного із зацікавлених в ньому відомств, бо як можна судити по сучасному стану фортеці, вона нікому не потрібна, а в той же час ці відомства хотіли б зберегти таку прекрасну історичну пам'ятку» [1, .145-147]. Нажаль далі справа з охороною пам'ятки не була завершена і вона чим далі, тим більше занепадала.

Подальші дослідження Хотинської фортеці проводились вже аж у післявоєнний час, і прив'язують їх до діяльності Бориса Онисимовича Тимощука (1919 – 2003 рр.). У «Щоденнику археологічної розвідки» за травень 1949 р., цей же археолог, працюючи співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, описав старожитності Хотинської фортеці, звернувши особливу увагу на будівельну технологію в різних частинах Цитаделі та Нової фортеці.

Через рік – квітень-травень 1950 р. Тимошук провів розвідкові розкопки у фортеці. Їх завданням було «установити насиченість речовим матеріалом Хотинської фортеці і з'ясувати питання, чи доцільно музеєві проводити стаціонарні розкопки» [2, с. 85, 160].

Першими об'єктами для дослідження було обрано Північну квадратну вежу і внутрішній двір Цитаделі. Після завершення робіт знайдені матеріали довели, що культурні нашарування у фортеці досить значущі і дослідження пам'ятки є перспективними. Але, нажаль, подальші дослідження були здійснені тільки через 11 років - у літку 1961 року і тривали у 1962, 1964 і 1967 рр. Це були експедиції ЧКМ, а пізніше об'єднанні експедиції Чернівецького держуніверситету та обласного краєзнавчого музею. Керівником археологічних експедицій залишався Б.О. Тимошук. Спрямованість робіт пов'язувалась із вивченням товщин культурних нашарувань, які в окремих місцях досягали 8-10 метрів [3, с.103-105; 4, с.88-89; 5, с. 109-111; 6, с. 29-39; 7].

Основні дослідження, як було зазначено раніше, проводились в Цитаделі та на території Нової фортеці. В цитаделі було закладено декілька розкопів та траншей. В нижніх шарах всіх розкопів було знайдено численні фрагменти слов'янської (IX – X ст) та давньоруської культур (XI-XIII) – зокрема – кераміки. На території Нової фортеці було розкопано залишки двох напівземлянок X ст., а за межами оборонних стін пам'ятки зафіксовані культурні нашарування райковецької культури VIII-IX ст. [6, с. 37]. Таким чином, завдяки дослідженням Бориса Тимощука було чітко визначено і простежено періоди функціонування укріплень фортеці [8, с.58-65]. Надалі дослідження саме цього археолога

стають вагомим аргументом при доведенні дати заснування міста Хотина та побудови Хотинської фортеці.

В останні роки XX ст. визначних археологічних досліджень не проводилось, щоправда час від часу велися обстеження берегової лінії Дністра, що примикають до замку та території теперішнього заповідника.

На основі здобутих попередньо відомостей на початку 2000-х рр. з'являються перші наукові дослідження, в яких на матеріалах комплексного узагальнення даних археології й писемних джерел було визначено час заснування міста і фортеці. Основним досягненням таких наукових праць стало ствердження і доведення точної дати заснування міста, що і дало поштовх для клопотання про відзначення ювілею фортеці і міста у 2002 році.

Також значною подією стала конференція, проведена на території Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» (створений у жовтні 2000 р.) 19 грудня 2000 р.

Підготовка до святкування ювілею у 2002 році, в цілях збереження пам'ятки, супроводжувалась роботами археологічної експедиції. Основні археологічні роботи проводились силами студентів історичного факультету ЧНУ: «в місцях найбільшого оголення культурних нашарувань в північній частині Цитаделі». Під час розкопок культурного шару було знайдено рештки фундаментів споруд та предмети XVII – XVIII ст. – кам'яні і чутунні ядра, скляні гранати, свинцеві кулі, кахлі, кераміка тощо [18, с.245-253; 22, с.65-66].

Відповідно до наукових і археологічних досліджень Пивоварова Сергія Володимировича (директор Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича, доцент та кандидат історичних наук) протягом 2000-2003 рр. на території Хотинщини проведено ряд досліджень, які дозволили отримати важливі матеріали з минулого давнього населення Середнього Подністров'я. Хотинська фортеця не стала виключенням. Ряд важливих цінних знахідок здобуто при археологічних дослідженнях Цитаделі, Нової фортеці та прибережних зонах Дністра - це кераміка, нумізматики, артилерійські боєприпаси та фрагменти водовідведення [23, с.22-36].

Починаючи із 2004 року і до тепер, майже щорічно, в літній період на території Хотинської фортеці проводились археологічні дослідження. Метою проведення таких робіт стало забезпечення проведення рятувальних робіт в місцях, де проводились землевпорядні, будівельні та рес-

тавраційні роботи, а також дослідження об'єктів, які Заповідник планував реконструювати й перетворити в екскурсійні.

Так у 2004 році було розпочато дослідження мусульманської культової споруди – мечеті з мінаретом на території Нової фортеці. Під час робіт було встановлено, що в XIX ст. споруда використовувалась як склад і декілька разів перепланувалась та ремонтувалась, про що свідчили написи на цеглинах 1842-1846 рр. Вагомими знахідками стали кам'яні ядра діаметром 30 см. та два уламки надгробка з арабськими написами [21, с.139-142].

2005 рік став продовженням досліджень мечеті з мінаретом. Під час робіт на глибині 1,5 – 2 м. було знайдено рештки культурних шарів слов'янського та давньоруського часів з численними фрагментами типової кераміки. А поблизу західної стіни фундаменту зафіксовані поховання (дорослої людини і дитяче). Окрім дослідження мечеті розкопки проводились і на території самого замку (між палацом старости і північною вежею). Метою цих досліджень стало знайдення решток водовідводу для проектування сучасної системи виведення дощових та талих вод з території пам'ятки. І такий водовідвід був знайдений. Він виявився двох хронологічних періодів. Давніший належав до XV-XVII ст. і представляв собою обмуровані каменем канали, які зверху вкривалися дерев'яними плахами. Водовідвід турецького часу був виготовлений із масивних кам'яних блоків із круглими виїмками всередині. Водовідвід цього періоду мав фрагментальний вигляд так як більша частина його була розібрана, очевидно, на будівельні матеріали [20, с.68-72; 21, с.140-142].

Дослідження 2006 року продовжили роботи попередніх років. У цей археологічний сезон було завершено розчистку підвалів мечеті й встановлено їх планування. Таким чином, мусульманська культова споруда була повністю вивчена й підготовлена до консервації та реставрації [16, с.67; 25, с.9].

Основні роботи експедиції були зосереджені на вивченні траси для підземних комунікацій електромережі на території Нової фортеці і Цитаделі. Розкопи були закладені в місцях, де планувалося спорудити спеціальні колодязі й траншеї між ними. На цих об'єктах вивчався культурний шар до материка, а далі об'єкти поглиблювалися при допомозі будівельної техніки. У трьох закладених розкопах і численних шурфах на території Нової фортеці були знайдені лише матеріали XVIII-XIX ст., в тому числі фундаменти пізніх будівель.

У той же період були проведенні дослідження у Привратному дворі (південно-східна частина фортеці), де також було заплановано спорудження колодязя для електромереж. Тут були розміщені рештки оборонної стіни, зруйнованої перебудовами XVIII ст. та розчищено до кам'яної вимостки нижню частину в'їзної вежі [21, с.139-142; 12, с.277-279].

У 2007-2008 рр. було продовжено археологічні дослідження на території Цитаделі і Нової фортеці. Результатами проведеної роботи стало розчищення значних ділянок: чотирьох фундаментів будівель та знайдено матеріали XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, це численні уламки і цілі екземпляри цеглин з літерами «Х, Х і К, ХОТ і датами 1845, 1848, 1852 рр. [22, с.67-68].

Вивчення культурних нашарувань у фортеці в 2009 – 2010 рр. були зосереджені в Привратному дворі, де продовжувалися розкопки фундаментів кам'яної споруди круглої у плані форми. Їх вивченням займалась Юлія Володимирівна Мисько, яка пов'язала виявленні руїни будівлі із південно-східною, нині втраченою, баштою фортеці. Вивчення фундаментів будівлі дозволило оконтурити вежу, з'ясувати особливості її спорудження та встановити, що вона, а також оборонна стіна, яка прилягала до неї, були розібрані під час розширення Цитаделі турецькою адміністрацією на початку XVIII ст. Таким чином археологічними дослідженнями було реконструйовано архітектурний вигляд Хотинської фортеці у XVII ст. [14, с.290-291].

2011- 2012 рр. археологічні дослідження стали продовженням робіт у межах Привратного двору замку. В результаті проведених археологічних робіт було отримано матеріали, які уточнюють час функціонування фортеці як військового об'єкту Російської імперії. Зокрема, там знайдені свинцеві пломби засвідчують факт використання Замку фортеці до 1875 року, а не до 1856 року як стверджується у більшості видань про Хотинську фортецю [26, с.3, 16].

У 2013 році, за попереднім звітом (Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В.) про археологічні роботи на території Хотинської фортеці, експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича проводила науково-рятівні розкопки та нагляд за земляними роботами на території Хотинської фортеці, пов'язані з благоустроєм внутрішнього двору цитаделі та проведенням підземної лінії електромереж. Досліджено площу близько 200 кв. м, на якій зафіксовано рештки 13 об'єктів.

Маємо надію, що в подальшому археологічні дослідження в Хотинській фортеці будуть продовжуватись. Як було заплановано попередньо, їх проведення планується здійснити в декількох напрямках, а саме: продовжити вивчення культурних шарів, які будуть порушуватися при будівельній діяльності ДІАЗ «Хотинська фортеця», завершити розкопки південно-східної башти для її реконструкції та консервації; продовжувати пошук об'єктів слов'янського і давньоруського часу на території пам'ятки; уточнити етапи будівництва цитаделі шляхом продовження розкопок у північній частині її подвір'я; поновити археологічне обстеження сусідніх із фортецею ділянок міста Хотина.

У відновленні та зборі інформації про найдавніші сторінки історії Хотинської фортеці ми в більшій мірі опираємось на дані археологічних досліджень, що проводились на її території. Саме вони дозволили з'ясувати час та етапи її спорудження, отримати цінну інформацію про різні періоди її існування та значно доповнити фрагментарні дані писемних джерел. Але ще не відкрито багато таємниць Хотинської фортеці, вони чекають на нас у мирному майбутньому...

Джерела та література:

1. Михайлина Л. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»: історія створення та перспективи розвитку // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р. – с.145-147;
2. Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
3. Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці. // Український історичний журнал. – 1963. - №3. – с.103-105;
4. Тимошук Б.О., Кулиниченко Л.Г. Раскопки в Хотинской крепости // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – с.88-89;
5. Тимошук Б.О. Хотинська фортеця // Український історичний журнал. – 1967 - №4. – с.109-111;
6. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. - №22. – с.29-39;
7. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982;
8. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. – Чернівці: Молодий Буковинець, 2002;

9. Масан О.М. Винекнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – с.8-20;
10. Масан О, Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т.2 (28). – с.9-20;
11. Мисько Ю. Замкова церква Хотинської фортеці // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – с.346-356;
12. Мисько Ю.В. Турецькі напівфаянси з розкопок на території Хотинської фортеці // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». – К., 2009. – с.277-279;
13. Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2010. – Т.2 (30). – с.78-90;
14. Мисько Ю.В., Пивоваров С.В. Дослідження на території замку Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – с.290-291;
15. Михайлина Л.П., Яценюк Ф.С. Про час заснування Хотина // 370 років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 1991. – С.111-112;
16. Михайлина Л.П. Археологічні дані про час винекнення Хотина // Хотину 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут 2000. – с.5-7;
17. Михайлина Л., Пивоваров С., Кардаш С., Пирогів А. Хотин такий один // Міжнародний туризм. – 2002. – вересень-серпень, №4 (46). – с.74-77;
18. Пивоваров С. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 році // Зелена Буковина. – 2005. – №1-2. – с.245-253;
19. Пивоваров С.В. Нові археологічні матеріали з Хотинської фортеці (розкопки 2005 р.) // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.58-60;
20. Пивоваров С., Пастух Л. Археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 році // Джерела з історії Хотина та Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Хотин, 17 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Прут, 2006. – с.68-72;

21. Пивоваров С. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2004-2006 рр. // Видатні науковці Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 2. – Чернівці: Прут, 2008. – с.139-142;
22. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т.1. (31). – с.54-70;
23. Пивоваров С.В. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр. // Роль націй і народів у форміванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – с.22-36.
24. Михалина Л., Пивоваров С. До історії археологічних досліджень Хотинської фортеці. – Чернівці С.354-258;
25. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 році. – Чернівці, 2007. – 2-10.
26. Пивоваров С.В, Мисько Ю.В., Ільків М.В. Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2011 р. – Чернівці, 2011 р. – с.3-16.

Сергій ПИВОВАРОВ

(Київ)

Микола ІЛЬКІВ

(Чернівці)

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2014 Р.

У 2014 р. експедиція Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та Чернівецької філії «ОАСУ» Інституту археології НАН України продовжила науково-рятивні розкопки на території Хотинської фортеці, пов'язані з благоустроєм внутрішнього двору цитаделі та вивченням виявлених у попередній сезон об'єктів. В експедиції також брали участь начальник відділу охорони культурної спадщини, національностей та релігій управління культури Чернівецької ОДА В.В.Грига, учні Опришенської ЗОШ з директором місцевої школи та музею М.І.Боднарюком, а також волонтери.

Один розкоп було закладено на території Нової фортеці (№1), а ще три – всередині замку (№2-4). Розкоп № 1, завдовжки 6,50 м та шириною 1,20 м у північній частині та 3,30 м у південній, був закладений як прирізка з південного-сходу до розкопу попереднього польового сезону 2013 р. з метою завершення дослідження слов'янського житла-напівземлянки.

У межах розкопу-прирізки були зафіксовані та досліджувалися 3 різночасові об'єкти. Крім того, у північній частині прирізки простежено слабкі культурні нашарування трипільської (етап В І) та давньоруської (ХІІ – перша половина ХІІІ ст.) культур, представлені шматочками обмазки, палениною та поодинокими фрагментами кераміки. Крім того у перевідкладеному стані знайдено два дрібні фрагменти ліпних посудин бурого кольору з проколами під вінцями та відтягнутим розчленованим валиком, які попередньо можна віднести до епохи пізньої бронзи – раннього заліза. До нумізматичних знахідок відносяться півторагрошевик (півторак) Сигізмунда III Вази ХVІІ ст., турецька пара з 2 отворами й західноєвропейська монета з білого металу, розламана навпіл.

У центральній частині розкопу на глибині 1,90 м виявлено поодинокі поховання, здійснене за християнською традицією. Кістяк витягнутий на спині й орієнтований головою на захід із значним відхиленням (40°)

на південь. Череп нахилений ліворуч. Руки витягнуті вздовж тіла, кисті знаходяться по боках тазової частини. Кістки нижніх кінцівок до колін відсутні – поховання пошкоджене більш пізньою спорудою (об'єкт №2). Довжина поховання (збережена) – 1,21 м. Максимальна ширина – у районі ліктів – 0,45 м. Контури могильної ями не простежуються, оскільки її гумусне заповнення не відрізняється від заповнення слов'янської напівземлянки, куди було впущене поховання.

Із похованням пов'язані знахідки двох монет. Перша із них – угорський денарій Рудольфа II 1584 р., виявлений у районі стегнових кісток. Друга нумізматична знахідка знаходилася південніше черепа. Це – литовський півгріш Сигізмунда Августа 1562 р. Таким чином, на основі монетних знахідок поховання може бути датоване кінцем ХVІ ст.

Розкоп №2 був закладений вздовж західного прясла мурів Хотинського замку північніше Ковальської (південно-західної) башти. У культурних нашаруваннях виявлено фрагменти керамічного посуду, підсвічників, значну кількість керамічних люльок (в т.ч. з клеймами) (рис. 1-2), чавунні ядра і гранати різних калібрів, свинцеві кулі, осколки скляних гранат та низку індивідуальних знахідок.

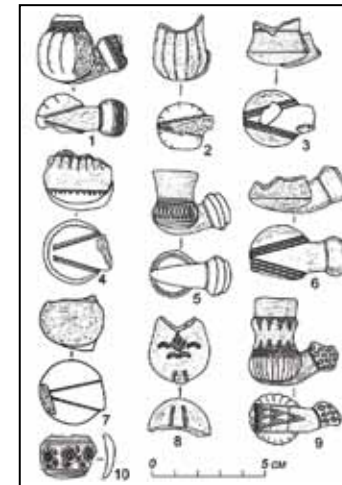

Рис. 1. Керамічні люльки з Хотинського замку (дослідження 2014 р.)

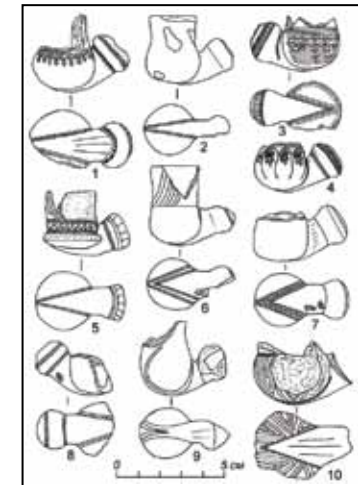

Рис. 2. Керамічні люльки з Хотинського замку (дослідження 2014 р.)

У центральній частині розкопу зафіксовано прошарок зеленого відтінку із значним скупченням бронзових (мідних?) аморфних злитків, покритих інтенсивною патиною, в т.ч. брускоподібної форми, які вказують на місцеву металообробку. Декілька із злитків металу – свинцеві. Поряд із ними виявлено скупчення залізних гарматних ядер невеликого калібру.

Нумізматичний матеріал представлений: польським грошем з 2 отворами початку XVII ст.; солідом Густава II Адольфа Вази, карбування м. Риги 20-30-ті рр. XVII ст.; солідами (боратинками) Яна II Казимира Вази литовського карбування 1663 і 1664 рр.; перфорованими турецькими пара й акче XVIII ст.; російськими полушками 1734 і 1736 рр.; 2 російськими копійками 1906 р.; 20 леями Кароля II 1930 р.; заготовкою монети й монетоподібним виробом з отвором.

У межах розкопу досліджено 3 об'єкти – №4-6. У південній завуженій частині розкопу зафіксовано кам'яну вимостку біля Південно-Західної вежі, складену з великих брил рваного каменю без зв'язуючого розчину. Об'єкт № 5 – це рештки кам'яного фундаменту легкої, трапецієподібної в плані будівлі із загальними розмірами 4,45×2,85 м, яка примикала до західної куртини. Розвали фундаменту з різного за розмірами рваного каменю не містять зв'язуючого розчину й формують різні за товщиною стіни: північна – 1,0 м; східна – 0,4-0,7 м; південна – 0,45 м. Вхід, очевидно, простежується в західній стіні в її північній частині завширшки 0,6 м.

З південного сходу до подовженого кута споруди перпендикулярно примикає тесана пісковикова брила (1,15×0,20 м) та аморфна цегляна кладка, які східніше виходять за межі розкопу.

За 1,5 м східніше куртини замку та за 4,0 м південніше північного краю розкопу розчищено верхню частину перпендикулярного видовженого прямокутного мурування з тесаного каменю завширшки 1,15 м. У східній частині вони перекриті квадратною мурованою опорою (?) розмірами 1,65×1,20 м.

З півдня до кам'яного мурування примикають рештки печі у вигляді цегляної основи та череня на глиняному розчині з кам'яним входом та великого розвалу різних кахель.

Розкоп №3 закладено у північному дворі Хотинського замку біля східної куртини, між розкопами №4 та №5 2013 р. Його розміри складають 7,5×5,0 м, глибина – 0,9 м від сучасної поверхні. Він частково на-

кладається на розкоп Б.О. Тимошука й фіксує в своїх межах два об'єкти. Перший, об'єкт №7 – кам'яна опора, мурована на вапняному розчині. Її розміри дорівнюють 1,75×1,25 м. Об'єкт №8 – цегляна кладка у південно-східному куті розкопу на глибині 0,9 м. Її розміри дорівнюють: з півночі на південь – 1,5 м (продовжується далі за межі розкопу); із заходу на схід – 2,8 м. Відстань до східної куртини – 0,35-1,4 м. Покрыття викладене цеглинами розмірами 23×23×6 м на вапняному розчині – 6×11 рядів.

У межах розкопу виявлено дрібні фрагменти кераміки нового часу, в т.ч. кахлі, а також свинцеві російські пломби, литі свинцеві кулі різних калібрів, осколки залізних і скляних гранат, вироби з кістки тощо. До нумізматичного матеріалу відносяться гріш Сигізмунда III Вази 1614 р. та солід (боратинка) Яна II Казимира Вази литовського карбування 1661 р.

Розкоп №4 продовжений у межах Привратного двору (розкоп №6 2013 р.). Дослідження на території Привратного двору Хотинського замку проводилися у межах розкопу попередніх польових сезонів – у східній частині між муром східної та південної стін і південно-східної вежі.

Культурний шар на даній ділянці, як і на території всього Привратного двору, носить перевідкладений характер, що пов'язано із формуванням (підсипанням) його рівня в турецький період (XVIII ст.).

Під час дослідження Привратного двору було виявлено значну кількість різноманітних знахідок. Найбільш численну групу знахідок становить кераміка. Вона представлена кухонним та столовим посудом. До категорії посуду належать також фрагменти напівфаянсових і порцелянових піал і блюдечок турецького та західноєвропейського виробництва.

Значною кількістю представлені люльки (рис. 1-2). Переважають індивідуальні вироби східного типу, багато з яких мають клейма.

Окрему групу знахідок із Привратного двору становлять знахідки фрагментів скляних посудин. Це горловини, денця та стінки посудин темно-зеленого та прозорого відтінків: пляшок, штофів, «ямпульок» тощо. До цієї ж групи знахідок належать денця дзвоноподібних келихів та денця посудин з оформленням у вигляді розетки. Цінні знахідки фрагментів пляшок з клеймами та надписами, в т.ч. з роком «1782». Серед індивідуальних знахідок трапилися бронзова стулка кулелійки (рис. 3), полірована платівка із перламутру, залізні підковки тощо.

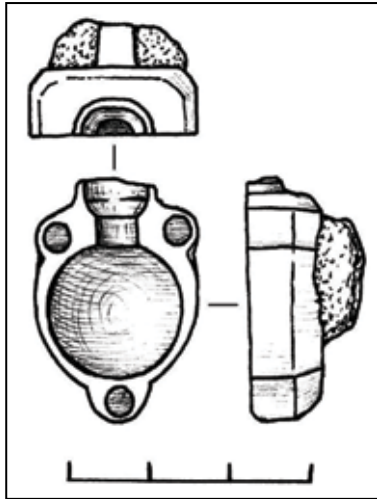

Рис. 3. Бронзова ступка кулелійки.

Виявлений під час досліджень рухомий матеріал (вироби з кераміки, каменю, кістки, металів) значно доповнює інформацію про минуле Хотинської фортеці та регіону в різні історичні епохи.

Джерела та література:

1. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. // АДУ 2013. – К., 014. – с.271-272.
2. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонов О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 176 с.
3. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – с.9-20.
4. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – с.456.
5. Мисько Ю., Пивоваров С. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – с.367-370.

6. Мисько Ю. Археологічні свідчення польської присутності на території Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 року). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – с.96-103.
7. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. – Хотин, 2011. – 128 с.
8. Пивоваров С. Археологічні та нумізматичні пам'ятки Хотинщини XVIII ст. // Ставчанська битва 1739 р. в контексті європейської історії XVIII ст.: Матер. Міжнар.наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – с.19-24.
9. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 1(31). – с.54-70.
10. Пивоваров С. Монети Росії з археологічних досліджень Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 року). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – с.135-140.
11. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Т. 22. – с.29-39.

Віктор ГРИГА
Віталій КАЛІНІЧЕНКО
 (м. Чернівці)

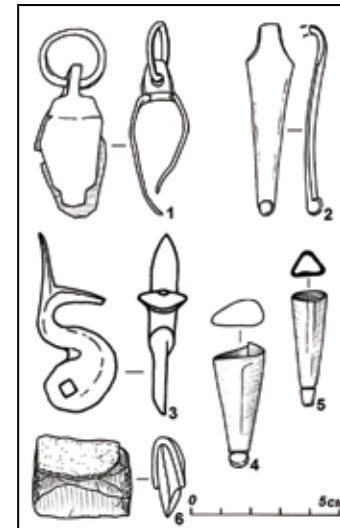
ЕЛЕМЕНТИ ХОЛОДНОЇ ТА РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ З РОЗКОПОК ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2013-2014 рр.

Серед важливих старожитностей, які трапляються під час археологічних досліджень, є предмети озброєння. Неабияке зацікавлення предметами мілітарії пояснюється їх важливістю та великою історичною цінністю для науки. Детальне вивчення, аналіз, співставлення різних зразків озброєння є ключем до розуміння військової культури того чи іншого народу, а також тих впливів, яких вона зазнавала від свого найближчого оточення. Саме таким місцем стику західних та східних військових культур є Хотинська фортеця. За весь період досліджень твердині на Дністрі було виявлено порівняно невелику кількість зброї. Найчастіше трапляються ядра. Окремо слід зупинитися на тематиці вогнепальної та холодної зброї, яка представляє особливу цінність.

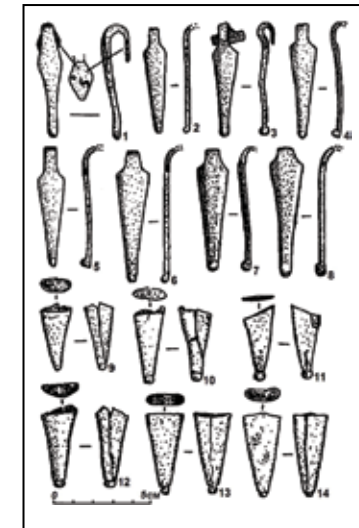
У 2013-2014 рр. на території Хотинської фортеці було знайдено окремі деталі як холодної, так і вогнепальної зброї. До холодної зброї належать два гачки для кріплення піхов холодної зброї, три наконечники піхов шпаг, а також деталь кріплення піхов шаблі. До деталей механізмів ручної вогнепальної зброї належать знахідки трьох кременів, а також курок кремінно-ударного механізму. Перший гачок від піхов холодної зброї виготовлений бронзи. Він стрілоподібної форми, у верхній частині має розширення підтрикутної форми, яке вводилося під шкіру і кріпилося до дерев'яної основи піхов. Нижня частина оформлена у вигляді маленької кульки. Розміри виробу – 5,7×1,2 см (рис. 1, 2). Інший гачок, виготовлений із заліза, розмірами 6,4×1,1 см. Виріб дещо пошкоджений. Відмітимо, що дані гачки зустрічаються на багатьох пам'ятках XVIII-XIX ст., зокрема значна їх кількість зустрічається на території Богородицької фортеці (рис. 2, 1-8) [1, с.60-61; 2, с.12-16]. Даного типу гачки кріпилися до різних категорій холодної зброї, зокрема до піхов шпаг, палахів, шабелів, шашок, тесаків, кортиків, кинджалів.

В історіографії вважається, що подібного типу гачки зустрічаються переважно на холодній зброї Російської імперії [3, с.27-223]. Наступні

знахідки холодної зброї представлені наконечниками піхов, ймовірно, шпаг (рис. 1, 4, 5). Усі вони мають переважно гостроконічну форму у вигляді згорнутого листа, овальні в перетині. Їх закінчення має вигляд маленької кульки. Усі гачки виготовлені з бронзи. Один з них пошкоджений (відламано кругле закінчення). Розміри їх становлять, відповідно, 3,2×1,5 см, 3,3×1,1 см, 2,8×1,3 см. Подібного типу знахідки часто трапляються на пам'ятках. Так, значна їх кількість спостерігається на території Богородицької фортеці (рис. 2, 9-14) [1, с.60-61]. Вважається, що подібного типу наконечники піхов гачків є приналежністю російських шпаг, хоча не виключено, що вони могли відноситися і до західноєвропейських зразків [3, с. 28-48]. За знахідками шпаг на території Росії, наконечники піхов з Хотинської фортеці можна датувати кінцем XVIII – другою половиною XIX ст. Інша важлива деталь холодної зброї була виявлена на території Хотинської фортеці у 2013 р. Вона представлена залізною деталлю кріплення піхов шаблі (рис. 1, 1). Виріб складається із зігнутої вдвоє залізної пластини, отвору та кільця, за яке підвішувалися піхви шаблі до пояса воїна. Розміри

Рис. 1. Деталі холодної та ручної вогнепальної зброї з Хотинської фортеці.

Рис. 2. Гачки для кріплення піхов холодної зброї (1-8) та наконечники піхов шпаг (9-14) з Богородицької фортеці (за І. Ковальовою, В. Шалобудовим, В. Векленком).

знахідки становлять 5,2×2,7 см. Подібного типу деталі зустрічаються на російських шпагах другої половини XVIII – другої половиною XIX ст. Відомі вони і з Богородицької фортеці (рис. 3, 3) [2, с.13].

Вогнепальна зброя з розкопок 2013-2015 рр. представлена трьома кременями до механізмів кременінно-ударних замків та курком (рис. 1, 6). Кремені світло-коричневого кольору, мають різну форму. Один з них – квадратний, світло-коричневого кольору. Розміри його становлять 2,2×2 см, товщина кременя – 0,4 см. Інші два кремені досить рідкісні, світло-коричневого кольору, загорнуті у свинцеву пластину кожен. Розміри їх становлять 2,1×1,8 см та 2,1×2 см. Кременінно-ударні замки на території Західної Європи відомі з середини XVI ст. (рис. 3, 4-6) Зникають вони на початку XVII ст. Їх витіснили фітільні мушкети. Остання знахідка вогнепальної ручної зброї була знайдена на території Хотинської фортеці також у 2013 р. Вона представлена залізним курком від механізму кременінно-ударного замка з квадратним отвором посередині (рис. 1, 3) [6, с.57-62]. Висота знахідки – 6 см, ширина – 2,6 см, діаметр отвору – 0,6 см. Аналогії, виявлені у старожитностях Західної Європи дозволяють припустити, що даний курок відносився до голландської системи механізмів кременінно-ударних замків, який поступово трансформувався у англійську та шотландську [4, с.20-21; 5].

Голландський кременінно-ударний замок з'явився в кінці XVI ст. Основний механізм його розташований на внутрішній стороні замка (рис. 3, 1, 2). Зовні знаходилися курок, кресало, пружина, порохова капсула з кришкою, що рухається в пазах замкового механізму, щиток, курковий упор. Бойова пружина, перебуваючи всередині, діяла на нижній край сталеві колодки, укріпленої шпилькою на осі курка. У верхній край замка закріплювався довгий сталевий стрижень, який при спуску штовхав важіль кришки механізму замка вниз так, що вона автоматично відкривалася. Курок утримувався у зведеному стані горизонтально. Дуже близькими за внутрішнім доповненням деталей до голландського кременінно-ударного замка були англійський і шотландський. Під впливом голландських замків у середині XVII ст. з'явилися кременінно-ударні замки змішаного типу [4, с.20].

Таким чином, у 2013-2014 рр. на території Хотинської фортеці було виявлено досить важливі предмети холодної та ручної вогнепальної зброї. Вони дають важливу інформацію про побутування на території Хотинщини європейських зразків зброї, а також дозволяють прослідкувати розвиток військової справи населення Хотина в XVI-XIX ст.

Рис. 3. Механізм дії кременінно-ударного замка «голландського» типу (1, 2) і предмети холодної (3) та ручної вогнепальної зброї (4-6) з Богородицької фортеці (1, 2 – за Л. Маяковською, 3-6 – за І. Ковальовою, В. Шалобудовим, В. Векленком).

Джерела та література:

1. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці. –Д.:Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.
2. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонов О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці. – Д.: Ліра, 2013. – 176 с.
3. Кулинский А.Н. Русское холодное оружие XVIII-XX вв. Том I: Определитель. – СПб.: Атлант, 2001. – 384 с.
4. Маковская Л.К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV-XVIII вв. Определитель. –М.:Военное издательство, 1992.– 89с.
5. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. – М.: Полигон, 2005. – 496 с.
6. Пивоваров С.В., Ільків М.В. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2014. – Вип. 23. – с.57-62.

Юлія МИСЬКО
(Чернівці)

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИБРАМНОГО ДВОРУ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ

Багаторічні археологічні дослідження Прибрамного двору Хотинського замку поступово дають можливість точніше з'ясувати його конструктивні особливості та періоди забудови. Як відомо, зведення кам'яних фортифікацій Хотинської цитаделі відбувалося у декілька етапів [1, с.9-21]. Найсуттєвішу її реконструкцію було здійснено за господарювання Штефана III чел Маре (Великого) (1557-1504 рр.) у 60-х – на початку 70-х рр. XV ст., коли в результаті домовленості 1462 р. з Польщею Хотинська фортеця, передана господарем Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [9, с.75]. Наприкінці XVII ст. південне прясло муру з вежами було зруйноване, їх відновлення почалося тільки з 1711 р. для потреб турецького гарнізону, коли фортеця стала адміністративним центром Хотинської нахії у складі Оттоманської Порти, а на її території розмістилася турецька військова адміністрація [11, с.184]. Тоді відбудували Південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий захисний мур і В'їзну вежу, відсунувши їх приблизно на 10 м південніше. Очевидно, Південно-східна башта була настільки сильно ушкоджена, що її не відновлювали. Територія новоутвореного Прибрамного двору опинилася значно нижче основного внутрішнього рівня цитаделі, і хоча там постали будівлі, вірогідно, складського призначення, це пришвидшило його засипання ґрунтом і сміттям після того, як фортеця у 1856 р. втратила своє воєнне значення і почала поступово приходити у занепад.

Часткові дослідження Прибрамного двору поблизу В'їзної вежі почали вестися ще у 2005 р. Але масштабні розкопки розпочалися тільки у 2009 р., під час яких були виявлені рештки Південно-східної вежі та оборонного муру, а також опора моста XV ст., який вів тоді у замок [2, с.276-280]. В результаті багаторічних польових робіт утворився значний шар відвалів, видалення якого, враховуючи значну заглибленість двору відносно іншого фортечного простору, становило, з технічної точки зору, певні труднощі і суттєво ускладнювало продовження дослі-

джень. Тому першочерговим завданням польового сезону 2010 р. стало звільнення Прибрамного двору від земляних відвалів.

Насамперед була звільнена від ґрунту, висота якого біля стіни сягала 2,5 м, західна частина двору, що примикала до виходу з В'їзної вежі. Кам'яне замощення частково було простежене тільки біля виходу з цієї вежі, як продовження вимостки підлоги всередині башти. По низу західної та частини північної стін був зафіксований виступ шириною близько 0,2 м, утворений 3-4 рядами вапнякових блоків довжиною 0,5 - 0,6 м. Для визначення рівня денної поверхні двору, вздовж периметра його західної стіни була закладена траншея шириною 0,9 м і глибиною 1 м від початку виступу. Це дало можливість з'ясувати, що фундаментом муру слугувало покладене на ребро каміння без зв'язувального розчину, вірогідно, для пришвидшення процесу будівництва, а вже на денній поверхні зводилася рядова кладки на розчині.

У ґрунті, який містив багато каміння різної величини, трапилася незначна кількість фрагментів кераміки, полив'яних тарілок XVIII-XIX ст. У перемішаних шарах є і більш ранні знахідки, наприклад, шматок білоглиняної кераміки із зеленою поливою XVII ст., характерний для Середнього Подніпров'я, та уламки білоглиняних з зелено-жовтою поливою козацьких люльок. Але основна маса знахідок пізніша, XVIII-XIX ст., часу будівництва і активного функціонування двору. Дуже багато цвяхів різної довжини, не ідентифікованих заржавілих шматків заліза та скла. Біля північно-західного кута В'їзної вежі на рівні денної поверхні компактно розміщувалось понад 400 чавунних ядер для гармат і гаківниць діаметром від 2 см до 14 см. Всі вони суцільнолиті у формах із двох стулок, найбільше – з діаметром близько 5 см. Разом з ними – 2 бомби (7,4 x 7,7 см) або ручні гранати, всередину яких засипався порох. У цій частині двору такі знахідки не є рідкісними: у 2005 р. при розчищенні входу до В'їзної вежі було знайдено понад 1,5 тис. подібних ядер [6, Арк. 9]. Поруч, очевидно, знаходилися склади з боєприпасами, звідки ядра підносилися до виходу із замку і доправлялися далі, на гарматні позиції у Новій фортеці. Кількість боєприпасів мала бути достатньою, щоб забезпечити гарнізонну артилерію фортеці, на яку покладалася основна роль під час бойових дій. Наприклад, при огляді князем Голіциним хотинських укріплень після відходу турків 9 вересня 1769 р., зазначалося, що артилерія була поставлена із знанням справи на вигідних місцях і складалася з 13 мідних мортир великого калібру,

162 мідних гармат і 5 чавунних. Крім того, ще 2 мідних гармати «дуже гарної роботи» 8-ми та 12-ти фунтові, прикривали підступи до мосту [5, с.256-257]. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому найбільша кількість знайдених гарматних ядер невеликого калібру: 178 екземплярів діаметром від 20,7 до 29 мм та 221 екземпляр від 48,7 до 49,8 см. Всі подібні припаси мали бути передані переможцям за умовами капітуляції Хотинської фортеці від 19 вересня 1788 р. Одинадцятий пункт угоди засвідчує, що за три дні перед залишенням міста турки мають віддати штаб-офіцерам союзних імператорських військ (російських та австрійських) всю артилерію, весь порох і всі інші військові снаряди і припаси, що належать государеві, без вилучення і за описом [8].

Крім ядер, на території двору було знайдено більш як 50 свинцевих куль діаметром від 11 до 16 мм та зливки свинцю, з якого вони відливалися. У попередні роки траплялися такі кулі з літками і навіть бронзова кулелійка [7, Арк. 7, 8].

Після часткового видалення земляних відвалів з центральної частини двору, які перешкоджали візуальному спостереженню решток Південно-східної башти, роботи зосередилися у його східному секторі. Була продовжена розчистка частини північної стіни, яка впритул прилягає до південного боку пізнішого «каземату» поруч із залишками Південно-східної вежі. Раніше виявлена кам'яна кладка в 2-3 ряди блоків шириною 0,75 м була простежена на 5,25 м у довжину до її завершення. З'ясувалося, що вона впирається у знівельовану опору моста XV ст. (3 x 1,2 м), який свого часу вів у Південно-східну вежу. Ще одна така опора (3 x 1,5 м), вписана в систему мурів, досі височить у південно-західному куті двору. Від неї до опори у північно-східному куті вздовж східного муров під бійницями йде виступ шириною близько 1 м.

Цікавою конструктивною особливістю видається наскрізний круглий отвір діаметром 0,2 м, виявлений у східному мурі у місці примикання виступу до опори. Складений з верхньої та нижньої частин прямокутних блоків з напівкруглою виїмкою посередині, він утворював нахилену трубу довжиною 1,5 м, що виходила із зовнішнього боку муров. Призначатися ця труба могла для водовідводу.

У 2012 р. було продовжено вивільнення від ґрунту простір двору. Виявлений під бійницями вздовж східного муров виступ шириною близько 1 м, всупереч очікуванням, не продовжився до самої денної поверхні двору. На 0,9 м нижче від нього був відкритий ще один виступ,

що «сходинкою» примикає до першого. Шириною 0,65 м, він має 8 неглибоких отворів, розташованих на відстані 0,45-0,8 м один від одного. Це сліди від дерев'яних колод, очевидно, використаних для армування. Виступ був розкопаний на висоту 0,5 м. Ще нижче досліджено останній, аналогічний попередньому, виступ з тією ж кількістю отворів.

При вивченні решток Південно-східної вежі ще у 2009 р. поруч був помічений фрагмент кладки, який не з'єднувався з нею, але за складом розчину виявився ідентичним до піщано-вапнякової будівельної суміші башти [3, с.35-36]. Позаяк частина ґрунту в цій частині двору була вибрана, видалося можливим заглибитися і частково вивчити цей фрагмент. Лицева кладка висотою 0,45 м і шириною 1,5 м складається з вапнякових блоків (60 x 18 x 17 см), покладених в 2-3 ряди. Вона простежується на довжину 1,05-1,25 м. Відстань між нею і стіною башти – приблизно 0,5 м. Вірогідно, цей фрагмент є продовженням зовнішньої стіни вежі, а незабудований простір – це отвір бійниці.

Цікавою знахідкою став зруйнований лоток для відводу води, зафіксований вздовж південного муров на відстані 0,5 м від нього. Складений з поставлених на ребро брил силурійського вапняку, він був перекритий згори пласким камінням на розчині. Перекриття, як і самий лоток, збереглося лише частково. Вивчення цього водовідводу свідчить про перепад висоти поверхні двору: вірогідно, він плавно знижувався від східної стіни до В'їзної вежі. Довжина конструкції 5 м, потім вона губиться і простежується знову через 2,6 м ще на довжину 0,7 м. Далі лоток втрачений. Останню простежену ділянку перекриває цегляна стіна пізнішої будівлі. Її залишки довжиною 4 м, що примикають до муров, є частиною споруди з цегли та каменю, рештки якої прочитуються поруч. Судячи з розміру цеглин (32 x 17 x 17 см), стандартних для австрійських часів, ця будівля виникла у період між 1788 та 1793 рр., коли Хотинська фортеця у складі Хотинської марки входила до Австро-Угорської імперії. Це могло бути приміщення, зображене на австрійському плані 1789 р. вздовж південного муров і позначене як «Гарматний зал» [12].

Серед знахідок досить багато залізних виробів побутового та військового призначення. Це чавунні ядра і бомби та їх осколки різного діаметру (від 6 до 14 см), шматки свинцю, фрагменти казанів, підкови, кресала, частини пряжок, костилі довжиною від 12 до 27 см, близько 140 цвяхів (від 3,5 до 8 см). Керамічний матеріал представлений червоноглиняним та сіроглиняним кухонним і столовим

посудом, в основному, періоду XVII-XVIII ст.; кахлями, люльками та їх фрагментами. Є уламки скляних виробів – пляшок, штофів, т. зв. дзвоникоподібних келихів та ін.

Серед керамічного матеріалу заслуговують на увагу ушкоджені турецькі люльки, деякі з клеймами; чашечки і тулійки від люльок та їх фрагменти, в тому числі – з позолотою. Всі їх можна віднести до так званого «турецького» («східного», «північнопричорноморського») типу. На відміну від цільної білоглиняної люльки, яка була поширена в Європі, турецька люлька звичайно мала глиняну чашу з втулкою/тулійкою, куди встромлялося дерев'яне дулко. Цей тип люльки у XVII ст. поширився і на країни в орбіті впливу Османської імперії, в тому числі і на Україну. Клейма карбувалися на більших за розмірами люльках XVIII ст., тоді як на менших, хронологічно більш ранніх, вони не зустрічаються. Більшість округлих, овальних або сегментоподібних клейм, виявлених на хотинських люльках (останніх за роки дослідження знайдено вже понад 300 екземплярів), виглядає оригінальними знаками турецьких виробників, а не імітаціями арабського письма. Серед хотинських знахідок найчастіше зустрічається характерне сегментоподібне клеймо, проставлене один, два і навіть три рази. Клеймо читається як «Шишман», що може бути власним ім'ям або прізвиськом майстра, і означає «гладкий» [4, с.456].

Традиційним для Прибрамного двору є також знахідки турецьких монохромних (синьо-білих) та поліхромних напівфаянсів XVIII ст., в основному, імпортовані з м. Кютах'я. Зазвичай це уламки кавових чашок, але трапляються посудини більших форм, наприклад, розвал мисочки діаметром 14 см з синім рослинним розписом.

Останній етап існування фортеці ілюструють численні двосторонні свинцеві пломби округлої форми. Вони, очевидно, використовувалися для опломбування вантажів військового призначення, які направлялися для потреб гарнізону фортеці. Діаметр виробів коливається від 2 до 3 см, дві половинки з'єднуються між собою вушком довжиною до 1 см, на поверхню нанесені цифри (роки і номери партій); написи (повні та аббревіатури, що вказують на місце, з якого доправлявся вантаж); двоголовий орел (герб Російської імперії). Судячи з написів, інтендантські склади, звідки привозили військово спорядження, амуніцію, тощо, знаходилися у Москві, Санкт-Петербурзі та Сибіру. Дати опломбування від 1826 р. до 1869 р. Це підтверджує думку, що і після скасування у

1856 р. статусу Хотинської фортеці як воєнного об'єкту, в ній продовжували зберігати військові припаси.

Отже, в результаті проведених археологічних робіт з розчищення і упорядкування, були з'ясовані планування та конструктивні особливості Прибрамного двору та вивчені рештки розміщених у ньому об'єктів. Це дає нам можливість реконструювати останній етап перебудови фортечного замку та долучити Прибрамний двір до основних екскурсійних об'єктів Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – с.9-21.
2. Мисько Ю.В. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2009 р. // Могилянські читання 2009 року: Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К.: Фенікс, 2010. – с.276-280.
3. Мисько Ю. Петрографический анализ строительных растворов как источник по изучению истории Хотинской крепости // Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei (ed. a 20-a), 14-15 octombrie 2010: Progr. Rez. comunic. / Muz. Naț. de Arheologie și Istorie a Moldovei. – Ch.: «Bons Offices» SRL, 2010. – с.35-36.
4. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – с.454-460.
5. Петровъ А. Война Россіи съ Турціей и польскими конфедератами съ 1769-1774 годъ. Томъ I. Годъ 1769. – Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Веймара, 1866.
6. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 11, 22 арк.
7. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 12, 65 арк.
8. Пояснение условий, состоявшихся в 6 день сентября месяца 1788 года, на коих крепость Хотинская отдается осаждающим ее российско-римскоимператорским войскам // <http://wars175x.narod.ru/dc03.html>
9. Стати В. История Молдовы. – Кишинев: Ф.Е.-Р. «Tipografia Centrală», 2002.

10. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – с.29-39.

11. Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003.

12. Österreichische Staatsarchiv. Abteilung Kriegsarchiv. Kartensammlung. – K IX 43-6. Plan von dem alten Schloss der Festung Chotym. 1789.

Галина ОСЕТРОВА
(Кам'янець-Подільський)

ДРАГОМАНИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У XVII – XVIII СТОЛІТТІ.

Слово «драгоман» походить від французького *dragoman*, а те в свою чергу від арабського «тарджуман» – перекладач. Так називали перекладачів при дипломатичних представництвах і консульствах переважно в країнах Сходу, особливо в Туреччині (Оттоманській Порті). Як правило, це були християни, дуже часто грецького походження, через яких здійснювалися дипломатичні стосунки європейських держав з Диваном. Звичайно, це передбачало досконале знання мови, психології людей, які належали до іншої культури та релігії, обізнаність зі звичаями і правилами, які існували при дворі турецького султана. Драгоман і сам був свого роду дипломатом і разом з тим шпигуном. Перебуваючи при турецькому дворі, мав інформаторів, які постачали йому таємні відомості, що дозволяло йому завжди бути в курсі справ.

У Європі знання східних мов, як правило, переважно турецької, арабської та перської, здобували у спеціальних школах. До викладання у них запрошувалися вчителі зі Сходу. Такі школи існували у всіх європейських державах, які підтримували дипломатичні та торговельні стосунки зі східними державами. Значну роль у розвитку європейської орієнталістики зіграв французький вчений Гійом Постель (1505-1581). Перебуваючи певний час у Стамбулі, ознайомився зі східними мовами та написав підручники для їхнього вивчення. У 1539 р. перший почав викладати ці мови у Колеж де Франс у Парижі. [3, с.154]. Пізніше такі школи почали відкриватися в інших європейських країнах.

У Польщі школа східних мов з'явилася у першій третині 17 ст. Згідно з Хотинським трактатом, підписаним у 1622 р., Польща отримала право мати своїх легатів у Константинополі і потребувала фахівців зі східних мов. Тоді ж у Хотині за ініціативою польського короля була заснована школа східних мов, для викладання яких були запрошені вчителі турецької та арабської мов зі Стамбула. У цій школі свого часу готувалися до подорожі на Схід майбутній польський король Ян Собеський та його брат Марк Собеський. [1, с.29].

Олександр Хіждеу підкреслює, що в той час, коли в Росії ледве тільки з'являлася думка про корисність і необхідність вивчення східних мов, а «орієнталіст вважався рідкісною і великою людиною подібною до генія», то в Молдавії в місті Хотині існувало прекрасне училище арабської і турецької мов.[3, с.19]. Також, посилаючись на книгу А.Кочубинського «Граф А.И. Остерман і раздел Турции (Одесса,1899), О. Хіждеу наводить інформацію про існування у Хотині у 18 ст. східної бібліотеки і про творчість місцевого турецького поета [5, с.19].

Відомості про кам'янецьких драгоманів містяться у працях польського історика 19 ст. Ю. Ролле та О. Прусевича (перша половина 20 ст.) священника М. Дороновича (19 ст.), польського історика Ю. Рейхмана (20 ст.) та сучасної польської дослідниці Р. Круль-Мазур.

У результаті давніх стосунків населення Поділля з татарами тут на побутовому рівні розповсюджувалась татарська мова, сліди якої спостерігаються в українській мові до цього часу. Мови добре знали вірменські купці, які торгували зі Сходом. Затребуваною була також турецька мова, особливо в часи турецької окупації Кам'янця і частини Поділля 1672-1699 рр. Для здійснення стосунків між турецькою і польською сторонами потрібні були знавці турецької мови. Не всі драгомани мали спеціальну освіту. Виникає запитання, як ставали драгоманами особи, які її не отримали? Прикладом може слугувати історія турецького драгомана Стефана Агопсо (Агопсовича), який став перекладачем, не маючи відповідної освіти. Вірменський хлопчик з Кам'янця рано втратив матір, а під час бомбардування Кам'янця турками у 1672 р. загинув його батько. Стефан був у числі 600 вірмен, які залишили Кам'янець після здобуття його турками. Коли табір вірмен прибув до Хотина, потрібно було звернутися до місцевої влади. Керівник вірменського табору Бутагович взяв із собою на переговори Стефана, якому тоді було тільки 12 років, але він трохи знав татарську і турецьку мови. Так Стефан ще в юному віці став виконувати функції драгомана. Під час подорожі і після прибуття до турецької провінції Македонії, де він прожив деякий час, Стефан вдосконалював своє знання мов. Пізніше він перебрався до Львова [2, с.255-260]. Коли у 1688 р. монахи-тринітари організували експедицію до Кам'янця з метою викупу полонених, Стефан попросив взяти його як перекладача. Серед монахів були освічені люди, наприклад, один з них знав шість східних мов. Спілкування з цими людьми було, без сумніву, надзвичайно корисним для Стефана.

Викупивши вісім невільників, тринітари тимчасово виїхали з Кам'янця, але Стефан залишився. Він сподобався кам'янецькому паші та його двору, і паша запропонував Стефану посаду драгомана. Показавши себе з вигідного боку, Стефан, за словами паші, міг потім претендувати на високе звання драгомана Оттоманської Порти [2, с.262-265]. Так Стефан Агопсо став турецьким драгоманом. Він завжди був присутній на прийомах іноземців поряд з пашею, вищими сановниками і писарем. Стефан був свідком переходу Кам'янця до рук поляків, був присутній при перемовинах з польськими комісарами. Залишаючи Кам'янець, паша звільнив Стефана з посади драгомана і дозволив залишитися в місті. Від польської влади Стефан отримав нове призначення на посаду державного драгомана, місцем перебування якого був прикордонний Кам'янець [2, с.268-274]. Ймовірно, історія Стефана Агопсо не була винятком. Можна припустити, що на той період, тобто 17 ст., драгоманів з відповідною освітою на території Поділля майже не було.

У 18 ст. прикордонне розташування Кам'янця і потреба у забезпеченні постійних контактів з комендантом Хотинської фортеці створило необхідність мати у своєму розпорядженні фахових перекладачів. До обов'язків кам'янецького драгомана входило підтримування контактів із хотинським пашею і господарем у Яссах, а також збір інформації. Окрім того, драгоман мав допомагати особам, які цього потребували, у вирішенні проблем, які виникали у них на території Молдавії, підлеглій Туреччині. Але часто таких постійних драгоманів не було, і кам'янецький комендант змушений був висилати кореспонденцію до Варшави, прохаючи про допомогу королівського перекладача. Вважалося, що найвідоміші кам'янецькі драгомани вийшли з вірменського середовища. Значну увагу діяльності кам'янецьких драгоманів приділяє сучасний польський історик Рената Круль-Мазур у своїй книзі «Місто трьох націй». Посилаючись на праці польського історика 19 ст. Ю. Ролле та Ю. Рейхмана (20 ст.) вона називає імена кам'янецьких драгоманів, серед яких ми бачимо осіб різного походження. Серед них фігурують якийсь Ломака, Захарій Кристофович, Миколай Черкес (за часів Августа III до 1776 р.), які були вірменами за походженням. Перекладач Антоні Лукаш Грутта походив з Албанії, допомагав М. Черкесу у часах барської конфедерації. Шляхтич із Волині Дедеркал служив драгоманом у 1777–1778 рр. Петро Джуліані, батько якого походив з Неаполя, займав цю посаду у 1779-1785 рр. Станіслав Піхельстейн, син австрійського

офіцера і відомої лікарки – окулістки Регіни Саломеї з Русецьких, був драгоманом у 1786-1793 рр.) [7, с.450]. Після 1793 р. до Кам'янця прибув вихованець школи східних мов у Стамбулі подільський шляхтич Марцин Віламовський і почав виконувати функції перекладача разом з Піхельстейном [7, с.451].

Р. Круль-Мазур зазначає, що тільки С.Піхельстейн у повній мірі відповідав посаді драгомана. Був найкраще за інших освічений, обізнаний зі звичаями і культурою Сходу. Наприклад, посилаючись на Ю. Рейхмана вона пише, що відомий драгоман Черкес не вмів читати тексти турецькою мовою, тобто володів тільки усною мовою [7, с.452]. Взагалі, хороших перекладачів не вистачало. Хоча в Кам'янці досить багато мешканців знали простонародну турецьку мову, так звану «каба тюркче», вони не відповідали вимогам, які ставилися до справжнього драгомана. Після смерті М. Черкеса кам'янецький комендант Ян де Вітте тимчасово користувався послугами кам'янецького міщанина Гавронського. У 1782 р. комендант покладав надії на якогось Овсінського, який повернувся на батьківщину після 12 років турецької неволі, де вивчив турецьку мову. Але тих знань, які демонстрували місцеві перекладачі, не було достатньо для виконання дипломатичної служби. Володіючи тільки усною мовою, вони не могли вести дипломатичне листування [7, с.452]. Тому в кінці 18 ст. виник проект запровадження турецької мови як однієї з іноземних у вигляді факультативу при одній зі шкіл у Кам'янці-Подільському. В Кам'янці, який був центром турецько-польських відносин, проживало багато людей зі Сходу, і через нього проїжджало багато людей із Туреччини, тому потреба у знанні східних та інших мов була нагальною. Проект передбачав створення публічних курсів з викладанням турецької, грецької та молдавської (румунської) мов, для чого мали бути запрошені два викладачі. Навчання мало бути безплатним, а вчителів забезпечувала би держава. Король Станіслав Август Понятовський схвалив проект, але він не був утілений у життя [7, с.453].

Р. Круль-Мазур підкреслює, що й самі мешканці Кам'янця висловлювали свою зацікавленість у вивченні в їхньому місті східних мов. Єзуїт ксьондз Ян Врещ, ректор кам'янецької школи, подав до Едукаційної Комісії прохання про запровадження навчання турецької мови у Кам'янці при єзуїтському колегіумі. Комісія схвалила ідею і запропонувала Врещу шукати вчителів у Яссах. Він запропонував

на цю посаду місцевого драгомана Петра Джуліані, який отримав освіту в стамбульській школі східних мов. Також і цей проект не був реалізований, головним чином через брак вчителів. Окрім того, ймовірно, існувало бажання польської влади сконцентрувати навчання східних мов для поляків саме в Стамбулі. Врешті-решт, для практичних, тобто торговельних цілей, кам'янецьким вірменам вистачало їхнього знання турецької мови, а для дипломатичних стосунків потрібні були добре підготовлені вихованці стамбульської школи східних мов [7, с.454].

Кам'янецькі драгомати завжди користувалися повагою у місті. Про них згадують у своїх творах історики Поділля Ю. Ролле, О. Прусевиц та інші. Відомо, що драгоман Речі Посполитої вірменин за походженням Миколай Черкес жив у вірменських кварталах міста. В Описі Кам'янця 1789 р. у переліку садиб, розташованих на «Вулиці від ронделя за Тринітарами», під номером 139 записана «кам'яниця спадкоємців славетного Миколая Черкеса» [6, арк.113]. Володіння кам'яницею свідчить про високий матеріальний рівень М. Черкеса. У літературі, присвяченій тогочасній Польщі, є також цікаві відомості про те, що у будинку вдови М. Черкеса Єлизавети Черкесової певний час мешкала Софія Глявоне, майбутня Софія Потоцька [4, с.83]. У книзі О. Прусевича знаходимо також згадку про драгомана Оттоманської Порти молдавсько-волоського князя Костянтина Іпсиланті, який на початку 19 ст. жив у будинку на Польському ринку, відомому як резиденція президента міста Чайковського [8, с.17]. Можна припустити, що люди, які на досить високому рівні володіли східними мовами, становили коло осіб, об'єднаних спільними інтересами. Можливо, вони зустрічалися, обговорювали відомості, які приходили до них, завдяки їхнім різноманітним зв'язкам з Туреччиною та її провінціями, і, звичайно, спілкувалися між собою східними мовами. Якщо згадати той факт, що й звичайні мешканці Кам'янця більш менш володіли розмовними татарською і турецькою мовою, у першу чергу, звичайно, вірменські купці, можна уявити собі надзвичайно цікавий східний колорит життя Кам'янця у 17-18 ст., який у 19 ст. майже повністю зникає.

Можна зробити висновок, що вивчення і знання східних мов мало велике значення для Кам'янця 17-18 ст. Це було обумовлено передусім історичними обставинами: близькістю прикордонного польського міста до турецької провінції, потребою у торговельних стосунках зі Сходом тощо. Можна відзначити значну поширеність східних мов на побу-

товому рівні, перш за все татарської та турецької. Разом з цим слід відзначити, що польська влада постійно відчувала потребу саме у драгоманах – фахівцях зі східних мов, оскільки для дипломатичних стосунків знання побутової мови було недостатньо. У кінці 18 ст. за сприятливих обставин Кам'янець як місто, яке мало найближчі контакти зі Сходом, міг би стати центром вивчення східних мов. Але проект відкриття такої школи не був утілений у життя. Незабаром через зміну історичних обставин Кам'янець втратив своє значення прикордонного міста, контакти зі східним світом припинилися. Вірмени втратили провідну роль у торгівлі зі Сходом, а разом із цим і знання східних мов.

Джерела та література:

1. Вельтман А.Ф. Воспоминания о Бессарабии. – «Русский вестник», 1893, т.229, №XII.
2. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая. – Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып.2-ой. – Каменец-Подольск, 1878-1879.
3. Кримський А. Історія Туреччини. – К.: 1924.
4. Лоск Є. Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760-1822). – К.: Юніверс, 2005.
5. Хиждеу А. Избранное. – Кишинев, «Література артистикє», 1988.
6. Dyspartymient kwater w miescie Kamienca Podolski.1789 . – ЦДІ-АУ.- Ф.39. – Оп.1. – Спр.126.
7. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. – Krakow, Avalon, 2008.
8. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski . – Szkic historyczny. – K. – W.:1915.

Сергій СЕРГЄЄВ
(Чернігів)

УКРІПЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В КОНТЕКСТІ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Процес становлення давньоруської держави та, відповідно, міст, як центрів князівств, сприяв розвитку систем міських укріплень. Тогочасна військова й фортифікаційна науки відштовхувалися, в першу чергу, від практичних умов, включаючи рівень захисту, можливості князя, особливості ландшафту тощо. Чернігову, як центру Чернігово-Сіверського князівства, доводилося боронитися проти різних нападників – швидкої кінноти кочівників або піших воїнів інших князів. Відповідно й система місцевих укріплень мала бути достатньо міцною та універсальною.

Проблематикою фортечної справи давньоруської доби займалися в дореволюційний час здебільшого військові інженери. Найбільш вагомий внесок було зроблено Ф. Ласковським, який у праці «Крепостныя сооружения». Матеріали для історії інженерного искусства въ Россіи» досконало подав опис розвитку та еволюції фортифікаційних споруд з раннього середньовіччя до 19 ст. Військовий інженер, підполковник Л. Фріман продовжив вивчення даних питань, склавши «Історія крѣпости в Россіи». Серед дослідників радянського часу слід виділити роботу П. Раппопорта «Древние русские крепости», у який висвітлюються загальні положення історії військової інженерії. Також суттєвий внесок було зроблено В. Яковлевим у праці «История крепостей», де розглянуто процеси створення фортифікацій із стародавніх часів.

На сучасному етапі питання розвитку місцевих систем укріплень, зокрема, чернігівських, висвітлювали дослідники А. Казаков, О. Моця в книзі «Давньоруський Чернігів» та О. Бондар у монографії «Чернігів: місто і фортеця у XIV-XVIII ст.».

На ранньому етапі формування городищ-поселень з укріпленнями, скоріш за все, фортифікаційні споруди були доволі слабкі та тимчасові. Це було пов'язано, головним чином, з відсутністю централізованої влади князя, що мав опікуватися обороною власних земель. Крім того, у

лісостеповій зоні основними супротивниками слов'янських племен виступали кочівники. Рухливі й маневрові вершники з легким озброєнням використовували тактику швидких набігів, розрахованих на неочікуване захоплення поселень, грабунок худоби та взяття в полон мешканців поселень. Степовики рідко брали в облогу городища, надаючи перевагу спустошенню неукріплених поселень. Відтак не існувало особливої потреби у міцних великих мурах. На цій стадії розвитку фортифікаційної справи цілком достатньо було мати огорожу у вигляді частоколів, через які можна було обстрілювати нападників з лука [7].

При зведенні фортець зодчі враховували й територіальні особливості, надаючи перевагу місцям, що вже мали природні перепони: озера, річки, болота. У такому випадку оборонні укріплення могли бути мінімальними. У VIII-X ст. панівним став так званий мисовий тип укріплень. Для облаштування городища обиралася місцевість на підвищенні. Часто-густо це був великий земляний пагорб, вимитий руслом ріки. Річка та круті пологі схили надавали змогу забезпечити цей напрям від загрози нашествия кінноти кочівників. Рівнинна частина укріплювалася частоколом і ровом. Землю з викопаного рову використовували для додаткового посилення укріплень, насипаючи земляний вал. Подібний тип фортифікації дозволяв, у разі розширення та укрупнення міста, поступово виходити за колишні межі укріплення, облаштовуючи нові. Фортифікації раннього періоду здебільшого підпорядковувалися природним особливостям місцевого ландшафту [2, с.541-550].

Починаючи з IX ст., відбувалися суттєві зміни у підходах до облаштування міст. Насамперед це було викликано постійними набігами кочівників-печенігів, які завдавали серйозної шкоди малозахищеному поселенню. Крім того, розвиток фортифікацій був викликаний піднесенням розвитку міст, які почали перетворюватися із аграрних – у торговельно-ремісничі центри. Ще одним фактором появи нових фортець стало виокремлення феодалної верхівки у окремий, достатньо заможний і привілейований стан. Можновладці тієї доби мешкали під надійним захистом міських мурів. Тому, міста Київської Русі починали формуватися за наступним принципом: Дитинець (найбільш укріплений центр) та Окольний град (торгово-ремісничий посад із достатньо слабкою фортифікацією). Відповідно до соціального розшарування відбувався й розподіл серед мешканців міста: на території Дитинця проживала світська та церковна верхівка,

а Окольний град населяли пересічні городяни, торговці та ремісники [1, с.202-210].

Разом із посиленням фортифікацій зазнала змін форма захоплення міст. Якщо в IX-XI ст. нападники надавали перевагу швидкому наступу, то пізніше поширення набув метод облог. У випадку, коли одразу захопити місто не вдавалося, починалося так зване «облежання». Нападник ставав табором біля поселення, перекриваючи мешканцям доступ до води та їжі, намагаючись виснажити оборонців. Захисники фортеці вели лише фронтальний обстріл, не вдаючись до флангового. Вдосконалення укріплень полягало у зміні конфігурацій. Фортеці ставали більш колоподібними, що забезпечувало кращий захист при облогах та відповідало вимогам оборони.

Основними укріпленнями в цей період ставали земляні вали, дерев'яні стіни та рови. Перевагу було надано ровам, як найбільш ефективним укріпленням. Поселення облаштовували таким чином, аби супротивник не зміг наблизитися до міста непомітно. Для цього прилегла територія розчищалася від дерев і кущів, вирівнювалася від холмів і рівчаків. На підході до міста супротивник спочатку мав долати рови, за якими височіли земляні вали. Як правило, висота валу дорівнювала глибині рову. Вал формувався із винесеного з рову ґрунту. Земляні вали насипали із різного ґрунту, використовуючи тверді породи. Передній, нижній край, був більш крутий. Для посилення валу «підшву» додатково обмазували шаром глини, що стримувало обсіпання укріплення й додатково ускладнювало наступ супротивника. В залежності від можливостей мешканців поселення чи князівських статків, висота валу коливалася від 4 м до 16 м. Якщо ж місцевість дозволяла використати вже існуючі природні заглиблення, то рів був глибший. Ландшафт із заболоченою землею або низовина із ґрунтовими водами надавали змогу наповнити рів водою [7].

Система давньоруських укріплень передбачала наявність дерев'яних конструкцій у внутрішній частині земляних валів. Високі оборонні споруди великих міст того часу потребували зведення додаткових каркасів для посилення фортифікаційних ліній. Конфігурації цих внутрішніх дубових зрубів не були чіткими, коливаючись від достатньо простих укріплень у вигляді складених біля «підшви» валу рядів колод до доволі складних із облаштуванням каркасів у два ряди в горизонтальній площині, та розподілялися по вертикалі на багатокамерні

відсіки, що заповнювалися сирцевою цеглою або лессом. Починаючи з XII ст., каркасні конструкції стали ширшими, їхня внутрішня частина заповнювалася землею. Іноді ці частини використовувалися у якості господарських приміщень [3, с.17-19].

Дерев'яні зруби, заглиблені у вали, продовжувалися вже наземними укріпленнями у вигляді фортечних стін. Переважна більшість давньоруських міст мала дерев'яні мури. Наземна частина укріплень мала порівняно невеликі розміри – 3-5 м. Для ведення обстрілу у внутрішній частині мурів будували галереї та балкони із бійницями. Ззовні галереї були надійно захищені стінами-заборами. З часом, конструкцію заборол почали висувати за межі стіни. Така платформа надавала можливість не лише вести обстріл ворога на прямому напрямку, а й обстрілювати його зверху, лити смоли чи острі [7].

Додатково фортеці підсилювалися тинами, що оточували місто ще на дальніх підступах. Ці укріплення споруджувалися на валах та у ровах. Їхня висота коливалася в залежності від особливостей місцевості й ландшафту. З боку поля фортеці тини були найвищими. Верхня частина тинів слугувала складником брустверів, через який здійснювався обстріл ворога. Дерев'яні стіни мали суттєвий недолік, адже цей матеріал доволі швидко руйнувався під впливом зовнішнього середовища, колоди підгнивали, перетворюючись на слабку ланку фортечних укріплень. Для підсилення тинів використовували додаткові підпори, які встановлювали загостреними кінцями на зовнішній бік, так звані «голки» [7].

З появою монголів на теренах Київської Русі огорожі у вигляді частоколів використовували не лише як оборонні міські споруди. У випадку довготривалої облоги монголи оточували поселення, щоб оборонці не мали змоги вийти за підмогою або ж зробити вилазку для контратаки. Фортечні мури були облаштовані бійницями, з яких здійснювався обстріл під час облог. Ведення бою відбувалося на нижньому, середньому та вищому рівнях. Як правило, у верхній частині фортець бійниці не прорізали, а обстріл вели через відкриті ділянки [7].

На відміну від середньовічних замків Західної Європи, відомими своїми баштами, в Київській Русі подібний тип фортифікацій не набув поширення. Башти використовувалися здебільшого як сторожеві вежі. Вони облаштовувалися за межами міста, щоб завчасно бачити наближення ворожого війська. Розраховуючи на підтримку й захист вищих небесних сил, захисники фортеці будували невеличкі дзвіниці

з іконами на проїзних баштах. Інколи ікони розташовували також над брамою міста. Прохід між фортечними мурами міста та територією з боку поля з'єднувався за допомогою вузького мосту, який простягався через рів. Міст споруджували з дерева, оскільки цей матеріал піддавався швидкому знищенню при потребі. Підйомні мости на Русі майже не використовувалися. При обороні фортеці в конструкціях мурів використовували потаємні ходи, які ззовні були замасковані землею. Вони давали змогу захисникам міста робити вилазки й завдавати шкоди супротивнику в тилу [7].

Князівська верхівка приділяла особливу увагу питанням оборони та захисту своїх володінь, особливо в період феодальної роздробленості. Спорудження фортець періоду феодальної роздробленості носило не лише утилітарний, практичний характер. Зведення потужних мурів підкреслювало могутність самого князя, його політичну незалежність, економічні можливості та, безумовно, особисту відмінність від інших князів в плані естетичних вподобань. Отже, фортеці тієї доби стали певними витворами архітектурного мистецтва з високими художніми запитами. Постійні набіги половецької кінноти, а також міжусобні чвари, що майже ніколи у XII-XIII ст. не припинялися на Русі, вимагали від феодальних можновладців серйозного ставлення до обороноздатності власних земель. На облаштування фортець виділялося чимало коштів та людських ресурсів. Керували будівництвом міських укріплень «городники», які були спеціально призначені князем. Окрім будівельників, до справи зведення фортифікацій залучали міське населення. Навіть селян, які належали знатним дружинникам князя, та звільнялися від більшості повинностей, мали виконувати «городову справу» [7].

Новий етап у розвитку укріплень Чернігова був пов'язаний з діяльністю Мстислава Володимировича (Хороброго), за даними літописів, першого князя міста. Зайнявши чернігівський престол після перемоги над своїм братом Ярославом Мудрим у 1024 р., Мстислав почав активно розбудовувати свій столий град. Підкреслюючи свою могутність і велич, князь заснував на північний захід від колишнього городища церкву Спаса, що стала усипальницею багатьох чернігівських князів. Окрім княжого двору, на території Дитинця, на підвалинах колишньої лінії ровів, виникла нова, що проходила на південь від Спаського собору. Вона була досконалішою та розділила

Дитинець на дві тераси, збільшивши загальну площину укріплень до 10-10,5 га [2, с.541-545].

За часів Святослава (1054-1073 рр.) – сина Ярослава Мудрого, відбулася чергова розбудова міста. Святослав Ярославич укріпив своє князівство, посиливши водночас і стольний град. У період найбільшого розквіту міста (п.п. XIII ст.) загальна довжина оборонних споруд становила 1600 м., а площа – 16 га [5, с.119-120]. Скоріш за все, саме у цей час у Чернігові сформувалася п'ятидільна структура: Дитинець (близько 15-16 га), Окольний град, який включав Дитинець з півночі та заходу (бл. 40 га), Третяк, що був окремою частиною Окольного града (близько 20 га), Передгороддя, що розташовувалося на північному заході окольного граду й значній частині лівого берега р. Стрижень (близько 88 га) та Поділ – територія міста в заплаві р. Десни (розміри невідомі). Тому, загальна площа Чернігова у XI-XII ст. складала близько 200 га, що для середньовічного міста вважалося досить значною територією [1, с.205-207].

За літописами та археологічними дослідженнями у 70-х рр. XX ст. місцевий художник Г. Петраш написав картину «Чернігів 12 ст.». Головна увага у ній приділена Дитинцю та його фортифікаційним спорудам. Однак, це полотно не слід сприймати як достовірну реконструкцію, адже порівняння не прослідковується. Тим не менш, суто схематично варто взяти до уваги цю картину. На ній фортеця мала форму видовженого в плані прямокутника, проходячи півколом по мису давнього Валу. Перетин р. Десна й р. Стрижень забезпечував місту природний захист зі сходу та північного сходу. На півдні р. Десна слугувала перепоною від нападників. Крім того, у цій частині Вал мав найвищі та найкрутіші схили, які унеможливлювали напад кінноти кочівників. Найнебезпечнішим напрямом, згідно картини, виглядає захід і північний захід Чернігова. Ця частина фортеці мала декілька ліній оборони. Далеко на північний захід простягалися укріплення Передгороддя. Торгово-ремісничий посад Чернігова, у порівнянні з Дитинцем, мав досить слабкий захист: невеликі рови з валами й невисокий частокіл. На самих дальніх підступах до міста знаходилися сторожеві вежі, що сигнально сповіщали про наближення небезпеки. За аналогією з іншими фортецями давньоруського часу, частина князівської дружини розташовувалася в цих спорудах. Більш укріпленим виглядає мис Передгороддя на перетині річок, де дерев'яні фортечні споруди посилювалися баштами, дві з яких були

проїзними. Дерев'яний міст з'єднував цю частину з протилежним берегом. Через слабку систему укріплень Передгороддя було заселено не так щільно, як Окольний град [Додаток 1].

Окольний град повторював обриси Передгороддя. Для фортифікацій цієї ділянки міста був використаний первинний природний ландшафт з підвищенням і рівчакми, які були зручні з точки зору оборони. Вочевидь, вони були посилені додатковими ровами та насипами. З укріплень на Окольному граді були побудовані фортечні мури, башти тощо. Судячи з археологічних досліджень, що проводилися на території стародавнього Дитинця та Окольного града у 1985 р., система укріплень Чернігова мала наступну конструкцію. У підніжжя мурів розчищали та вирівнювали ґрунт, на який встановлювалися кліті. На кордонах розчищеної ділянки забивали міцні стовпи, що слугували основними опорами [Додаток 2]. Потім, внутрішня частина вимощувалася горизонтальними колодами в «обло», на відстані 1,2-2,4 м. Зруби, довжиною 2,2 м, утворювали кліті розміром 1,2-2,2 x 2,2 м. Повздовжні колоди, розташовані «внахлист», надавали конструкції міцність. На завершальному етапі кліті заповнювалися ґрунтом, у підніжжя також робили земляний насип, який мав убезпечувати укріплену стіну від сповзання [Додаток 3]. Подібна структура укріплень була характерна також для Третяка [3, с.19-20].

За Окольним градом височіли найміцніші фортифікації стародавнього міста, мури та вежі Дитинця. До цієї частини Чернігова можна було потрапити на північному сході-через Прогорілу браму (вихід на сучасну вул. Горького), на захід – через Київські, або Любецькі ворота (головний вхід на Вал), та на сході – через Водяні (в давнину виходили на р. Стрижень). Як правило, задля забезпечення водою населення міста на випадок облоги у найближчій до річки вежі робили глибокий колодязь. Саме тому такі вежі називалися водяними. Прогоріла брама, вочевидь, отримала свою назву після чергової навали, коли стіна поблизу вежі була частково зруйнована пожежею. Археологічні дослідження показали, що Прогорілі ворота не були дерев'яні, а викладені цеглою. Давньоруська плінфа утворювала кладку досить значних розмірів: 7,5 м у довжину, 1,6x1,8 м автошки та широким проходом близько 3,5 м. Залишки внутрішніх сходів, фрагменти мозаїки, тиньку з фресковим розписом та хрести-енколпіони вказують на наявність надбрамної церкви. Скоріш за все, подібну архітектурну структуру мали дві інші вежі Дитинця. Цілком ймовірно, що роль головних воріт виконували Київські, у напрямку до

столиці. Отже, розміри центральної брами та внутрішня частина проїзних воріт мали бути більшими та значно вишуканішими, ніж решта [4, с.22].

На території колишнього княжого граду було знайдено рештки медуша (приміщення для зберігання меду) й невеликого млина. Існувала в Чернігові й своя ювелірна майстерня, рештки якої були виявлені на північ від Прогорілих воріт. Тобто, Дитинець був розрахований для проживання світської та церковної верхівки у доволі комфортних умовах та можливістю автономного існування під час довготривалої облоги [4, с.20-22].

Довгий час мури фортеці слугували надійним захистом для чернігівських князів та бояр під час міжусобиць та навал кочівників. Київський князь Ізяслав II Мстиславич у 1148 р. розбив табір «шатрами» біля Чернігова на «олеговому полі» з південно-західної частини міста. За літописами, окрім сильного дощу, що дошкуляв облозі, вдало штурмувати фортецю завадили укріплення та міська дружина. У 1152 р. Чернігів взяли в облогу війська Юрія Долгорукого і Святослава Олеговича разом з половцями. Однак, захопивши Острог та Передгороддя, нападники відступили під міцними укріпленнями Дитинця [6, с.14-15]. Дитинець був спалений у жовтні 1239 р., коли монголи, на чолі з ханом Мунке, після двотижневої облоги захопили Чернігів [8, с.889].

Джерела та література:

1. Бліфельд Д.І. Чернігів / Д.І. Бліфельд // Археологія Української РСР. – К.: «Наукова думка», 1975. – Т.3. – с.201-212.
2. Вечерський В. Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам'ятка українського містобудівного мистецтва / В. Вечерський // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів – Чернігів, 2007. – с.540-553.
3. Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду / А.Л. Казаков // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, «Сіверянська думка», 1992. – с.15-22.
4. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца / В.П. Коваленко // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» – Чернигов, – 1990. – с.15-23.

5. Казаков А. Черниговский Дитинец IX-XIII вв. В свете новых археологических материалов / А. Казаков, Е. Черненко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів – Чернігів, 2007. – С. 119-125.

6. Моця О. Давньоруський Чернігів. / О. Моця, А. Козаков – К.: «Стародавній Світ», 2011. – 316 с.

7. Раппопорт П.А. Древние русские крепости [Електронний ресурс] / П.А. Раппопорт – Режим доступу: <http://www.a-nevsky.ru/library/drevnie-russkie-kreposty.html>

8. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.

Альона ІВАНОЧКО
(Хотин)

ІЛІАС-ПАША КОЛЧАК

Прізвище Колчак в історії Росії надзвичайно відоме, практично всі кому воно належало піддавались захопленню і критиці. Але яке відношення має це прізвище до Хотинської фортеці? Про це ми і дізнаємось з даної статті.

Вперше, прізвище Колчак з'являється в Боснії у джерелах XVII ст. Згідно хроніки Іона Нікулічі, молдавського гетьмана, Колчак-паша був сербом родом із Боснії, який прийняв мусульманство. При Прутському поході 1711р. він був «булюбаш», тобто полковник – маленький племінний вождь.

В записках Моро де Бразе, який брав участь в Прутському поході Петра I, є опис турецької армії і розмови з трьома пашами, які переїхали в російський табір по закінченні миру. Вони, згідно записів, розмовляли по-німецьки і по-латині. В армії, описаній Моро де Бразе, був і Іліас-паша Колчак, який був ще молодим офіцером. Народився він близько 1675, при Прутському поході йому було років тридцять п'ять.

«Только что мы кончили наш обед, фельдмаршал на нас наехал и попросил нас угостить трех пашей, присланных от великого визиря к его царскому величеству, покамест государь не даст им ответа. Мы к ним отправились. Один из них говорил хорошо по-немецки и еще лучше по-латыни. Он достался на мою долю; друзья мои довольствовались оба одним из остальных, говорившим только по-немецки.»

Майже напевно можна сказати, що паша молодший, що говорив по-німецьки, був Колчак. Як відомо, він був з Боснії, прилеглої до австрійських провінцій, і міг знати німецьку мову. Крім того він був при штабі Великого Візира. У ніч на 7 липня 1711 р. турки переправилися на правий берег Прута і почули шум російських возів і коней. Це була кавалерійська дивізія генерала Януса, що була у авангарді та відходила назад до армії Шереметьєва за наказом Петра I. У хроніці Іона Нікулічі записано: «Враг, услышав шум повозок, сначала испугался и даже начал переправляться обратно через реку, но один паша заметил Великому Визирю, что шум удался, а не приближался. Колчак, булюбаш, ренегат, серб родом из Боснии, был послан на реконгосцировку. Он доложил, что русский корпус обратился в бегство. Лишь удостоверившись в этом,

турки успокоились и продолжали переправу на правый берег Прута в течение всей ночи. Колчак за это хорошее известие стал впоследствии пашей трехбунчужным и губернатором Хотина».

Важливо, що автор згадує Колчака як ренегата (особу яка перейшла з одного віросповідання в інше). Явище це було дуже поширене в Боснії. Турки не звертали християн в мусульманство насильно, але старалися спиратися на те місцеве дворянство, яке приймало іслам, даючи йому за це привілеї, небажаючи обкладали непосильними податками, позбавляючи їх, таким чином, і майна, і влади. Реакції християнських народів, підвладних туркам, були різні. Албанці порівняно швидко всі перейшли в іслам і тому користувалися прихильністю турок. Сербі пручалися довше; частина сербського дворянства емігрувала в королівську Угорщину та Боснію, але, хоча сербське населення і залишилося в основній масі православним, все ж переходили в мусульманство були частими.

У Боснії ж спостерігалось дуже цікаве явище. Маса населення залишалася християнською, але окремі члени можновладних родин обирали мусульманство, часто повертаючись до православ'я перед смертю. Таким чином, відбувався поділ прав. Наприклад, один з братів, переходячи в мусульманство, зберігав свою сім'ю, місцеву владу, майно і, зробившись турецьким беєм або булюбашем, дозволяв своєму племені жити за його звичаями і вірою. Так було і з Колчаком, який після прийняття ісламу взяв собі ім'я Хуссейн.

Отже, у 1711 році він зі званням булюбаш відправляється в Молдавію в числі осіб штабу Великого Візира Мохамеда Бостанджи паші. Відрізняється при переправі через Прут і, ймовірно, присутній при переговорах про перемир'я з Петром Великим, як згадано у Моро де Бразе. Далі він залишається в Молдавії при Абді-паші, який незабаром призначається сераскіром (губернатором) анатолійським і румелійським. Потім Абді-паші, людині котра користується пошаною, доручається зміцнення Хотинської фортеці. Фортеця за своїм становищем набуває в цей час великого значення. Розширення і будівля нових укріплень по системі Вобана і за планами французьких військових інженерів закінчені в 1713 році, а після смерті її начальника Абді-паші, Іліас-паша Колчак призначається на його місце. Колчак буде пашею хотинським двадцять два роки, спочатку на посаді сол кол Агасси, що значить начальник лівої руки, тобто лівого крила бессарабської армії, а потім начальником хотинської фортеці і генерал-губернатором хотинської райї. За його управ-

ління Хотинщину позбавляють деяких повинностей, що сприяло відродженню господарства краю.

За своє більш ніж двадцятирічне перебування в Хотині Колчак зайнятий військово-дипломатичною роботою, вельми цікавою і дає живі приклади того, як переживалася і проводилася в життя турецька політика стосовно Росії в першій половині XVIII сторіччя, а також політика Франції стосовно тієї ж Росії через союзників Швецію, Польщу і Туреччину.

Перебуваючи в Хотині з 1713 року, Колчак-паша є виконавцем на місці польської політики Стамбула і підтримує постійні відносини з великокоронним гетьманом Йосипом Потоцьким, який, зокрема, володіє прикордонними з Бессарабією областями Поділлям і Галичиною. В листах Колчака-паші до Потоцького наголошується що Османська імперія зацікавлена в незалежності Речі Посполитої і буде її всіляко підтримувати за умови недопущення на свої території військ російської імперії.

Багатий і витончений Хотин став навіть центром турецької культури на кордоні Польщі. Турецькі автори описують сади, лазні, казарми яничарів, палац коменданта, мечеті і ворота з написами в віршах, «сарай» Колчака-паші, кладовище де спить багато хоробрих воїнів, бібліотеку, згадують і дешевизну яблук та малини, яку вивозили в Константинополь.

У 1730 р. палацовий переворот скинув султана Ахмеда III і звів на престол Махмуда I. У 1732 р. Колчака призначають мир-і-міраном і санджак-беєм Яніни в Албанії, але залишається губернатором хотинським.

1735 р. почалася війна Туреччини з Австрією і Росією. Її пряма причина – подальше посилення впливу Росії в Персії і на Кавказі. Турки ведуть наступальну війну в Сербії та Угорщині, а російські сили під начальством Мініха входять до Криму і розоряють Бахчисарай. У жовтні 1736 р. Колчака викликають для розробки планів наступної кампанії і він отримує звання візира.

В 1737 р. Мініх йде на Очаків і бере його приступом. Сераскір Очакова Ягія-паша узятий в полон із залишком гарнізону. Великий Візир впадає в немилість. Колчак назначається тимчасово головнокомандувачем - сераскір турецької армії російського фронту, до прибуття Веліпаші призначеного на цю посаду. У грудні 1737 р. Колчак приймає в Хотині Нащокіна, якого послали для переговорів.

Тільки в 1739 році Мініх йде на Хотин. Він переходить Дністер, займає Чернівці і зустрічає турецьку армію біля села Ставчани. Іліас Колчак також брав участь у Ставчанській битві, його катани (важка кіннота) стояли на турецькому правому фланзі. Після того, як російська артилерія розгромила турків, Колчак-паша намагався врятувати ситуацію. Колчак повів сам 10000 добірних вершників, однак перемогти під Ставчанами не довелося. Яничари наткнулися на особливі рогатки проти кінної атаки, якими встигли оборонитися росіяни. Натикаючись на них, коні падали, а тим часом відступ головних піхотних сил перетворювалося на втечу.

Велі-паша, кинувши свій табір, відступав теж, але не на Хотин, а вліво, до Дністра і Бендер. За ним послідували і рештки армії, а також ті війська, які були виділені з хотинського гарнізону і брали участь в битві.

Колчак не зміг зібрати своїх яничарів і з маленьким числом вершників, які його не покинули, повернувся в Хотин. Був уже вечір, коли він залишив поле битви прискакав до фортеці, в якій на час бою командував його син Мехмет-бей і де залишалося тільки 700 чоловік гарнізону. Дорога на Хотин була відкрита для росіян. Мініх оточив фортецю військами і відправив своїх парламентарів з вимогою здатися. Колчак паша прислав відповідь з проханням відпустити тих солдат, що залишились від гарнізону під охороною за Дунай. Але Мініх відмовив. Звісно за таких умов аби зберегти цілісність фортеці та рештки свого війська Колчак паша і яничарський ага змушені були передати передали маршалу ключі від міста. Потім паша із великою свитою прийшов назустріч маршалу і передав йому свою саблю. 31 турецький гарнізон із 763 чоловіки здали фортецю, зброю і знамена.

Більшість жителів Хотина встигло бігти з майном до сусідньої Польщі, в воєводство гетьмана Потоцького.

Сім'я Колчака, його дружини, наложниці та малолітній син Селім-бей, якому було 11 років, отримала дозвіл виїхати до Туреччини, за наполяганням самого Колчака. Він пояснює це тим, що від'їзд його сім'ї до Туреччини послужить йому на захист перед султаном, коли йому доведеться дати звіт за здачу фортеці, яку захищати він не міг, не маючи в ній гарнізону. Старшого сина Колчака Мехмет-бея відвезли до Росії. Йому було 35 років і він був у чині не нижче майора.

Колчак-паша їхав до Петербурга через Кам'янець-Подільський і Київ, в загальній кареті з генералом Біроном. У паперах кабінет-міністрів ім-

ператриці Анни Іоанівни опублікованих у збірниках Імператорського Російського Історичного товариства і в архівах Сенату, маються два укази, що стосуються Колчака. В них говориться щоб Колчаку-паші і третьим офіцерам виділили квартиру на С.-Петербурзькому острові.

Початок 1740-го року ознаменувався святкуванням з приводу миру між Російською і Османською імперіями, на якому всіх учасників війни було щедро винагороджено. Ввечері, на пишному балу, де були в тому числі і полонені сераскир Агія-паша і Колчак-паша, імператриця Анна Іоанівна подарувала соболину шубу вартістю в декілька тисяч рублів і дорогоцінну шубу з куниць. Згідно записів хроніста Дапонтеса генерали були вельми вдячні імператриці за милості, даровані їм з перших днів полону. Вони були допущені до двору, а солдати, приставлені до них, відносились з великою шаною. Після отриманих подарунків вельможі почали восхваляти імператрицю, молитися за її щастя і благополуччя а також призвали Небесне Благословіння на обидві імперії. Імператриця дарувала обом свободу, це відбулось в лютому 1740 р., але в серпні паші все ще були в Петербурзі.

Обмін військовополоненими відбувався повільно. Анна Іванівна обурювалася, що турки не поспішали повертати росіян, взятих в полон, і веліла призупинити відправки полонених турків. Вілленев же пише, що султан у великій скруті, бо частина полонених була продана в рабство під час війни, і він не може їх звільнити інакше, як викуповуючи їх від приватних осіб з власної скарбниці.

Все ж паші поїхали в Київ. Супроводжував їх генерал Н.І. Румянцев, брат посла, який дещо раніше виїхав до Константинополя з величезною свитою і обозом. Назустріч же їхав, теж з грандіозним обозом, турецький посол Емін Мехмет-паша. Емін-паша зустрів Н.І. Румянцева і сераскір в Мценске в листопада 1740 року.

Товариш Колчака по полону, Ягія-паша, сераскір Очаківський, повернувся в Константинополь з Румянцевим, послом, лише в березні 1741 р. Сам Колчак вирішив не повертатися, адже задача Хотина мала дуже велике значення для Туреччини. Звісно Султан і Великий Візир були у гніві, хоча очевидно, що захищати Хотин проти всієї російської армії, маючи лише 700 чоловік гарнізону, було неможливо. Попереджений турецьким послом, що повернувшись до Туреччини, йому своєї голови не врятувати, Колчак-паша з Києва вирушив в Галичину до Станіслава, володінь і фортеці гетьмана Йосипа Потоцького.

Абсолютно природно, що з Києва звільнений Колчак-паша звернувся за допомогою до старого друга і союзника Потоцького, тим більше, що державну і особисту казну він вивіз з Хотина до Станіслава де вона охоронялася людьми Потоцького. Потоцький же, будучи гетьманом при королі Августі III, все ж залишався вірним Станіславу Лещинському. Він плекав думку про створення конфедерації для відновлення Лещинського за допомогою Туреччини і Франції.

Однак Колчак-паша недовго жив у володіннях Потоцького, так як близько 1743 р. Бенуа, повірений у справах Лещинського, Потоцького і Тарло в Константинополі просив султана, щоб той призначив в Хотин (повернутий російськими Туреччині) і в Бендери таких же честних пашів, як покійний Колчак.

Нащадки Колчака-паші отримали в Галичині польський «індігенат» (привілей про визнання за шляхтичем-іноземцем шляхетства країни, проживання, набуття усіх прав і свобод) і були зараховані до гербу «Боньча» (білий єдиноріг на лазурному фолі).

Одже, для міста прізвище Колчак означає період змін і розквіту, для фортеці перебудову і посилення. І хоча для Османської імперії в заключний період свого життя Колчак-паша став зрадником, все ж він, як і його нащадки, увійшов в світову історію як людина вольова, мудра і харизматична. Тож, сподіваймось, що з часом ми дізнаємось про нього і його вплив на розвиток нашого краю набагато більше.

Джерела та література:

1. Камша В. Я служу родине. — Ел. Ресурс. Режим доступу: <http://kamsha.ru/uvletchen/kolchak/family.html>
2. Краснов. В. Колчак. И жизнь, и смерть за Россию. — В двух книгах. — Т. 1. — 432 с.
3. Керсновский А.А. История русской армии. — В 4 томах. — Т. 1. От Нарвы до Парижа 1700—1814 гг. — М.: Голос, 1999.
4. Турецький воєначальник, молдавського походження. — Ел. Ресурс. Режим доступу: <http://www.people.su/ua/55380>

Василь ІВАНОЧКО
(Хотин)

СТРАТЕГІЧНА ВАЖЛИВІСТЬ ХОТИНЩИНИ У XVIII СТОЛІТТІ.

Історичний період з кінця XVII і до початку XIX століття на європейській арені ознаменувався надзвичайно важливими територіальними змінами. Які в свою чергу були наслідком зростання абсолютистських імперій таких як Росії та Австрії, та відповідно ослаблення, ще донедавна могутніх гравців Поляків та Османів. Зрозуміло, що втрачає один хижак, те намагається підхопити інший.

Що стосується нашої теми, то починаючи з кінця XVII століття загострюється боротьба між Російською та Османською імперіями за панування на Чорному морі, степах Північного Причорномор'я, а також за Прутсько-Дністровське межиріччя. Далеко не останню роль в цих війнах буде відігравати Хотинщина, як кордон турків з Європою та важливий торговельний шлях.

Особливе зростання Росії, як одного з провідних гравців на європейській арені почалося з приходом на трон Петра I. Ще на початку його царювання Московія знаходилася між трьома потужними на той час державами: Швецією, Польщею і Туреччиною. Які відділяли її не тільки від морів, а й від Європи загалом. Тому Петром I були поставлені з нагоди боротьби проти своїх сусідів, яким навіть чітко слідували його наступники.

Вже перший військовий конфлікт початку XVIII століття між Росією та Османами не оминув Хотинські землі. Під час Прутського походу Петра I Московська армія пройшла Хотинські землі, рухаючись до столиці Молдови де їх вже чекала турки. Славнозвісна хотинська фортеця стояла в напівзруйнованому стані, тому вони її обійшли. Проте вони залишили глибоку рану населенню регіону. Армія Петра I рухаючись правобережною Україною отримала наказ грабувати всіх на своєму шляху. Не минула біда і Буковину через яку пролягали стратегічно важливі переправи Молдавських земель.

Після прутського походу Петра I, зимівлі шведської армії Карла XII, перебування загонів Київського воєводи Потоцького Хотинщина залишилася спустошеною. Більша частина населення перейшла за Дністер на поділлія утворюючи там слободи, що негативно вплинуло на стано-

вище місцевих жителів та на демографічну ситуацію краю, загалом з 93 сіл, люди залишилися в 10 з них. Вже перший локальний імперський конфлікт між московитами і турками спустошив регіон настільки, що знадобиться не один рік щоб повернути Хотинщину на колишній рівень розвитку.

Колосальні зміни в регіоні наступили 1713 року, коли турецький султан Ахмед III видав указ вивести Хотинщину з під протекторату молдавського князя і зробити її безпосередньо частиною Османської Порти. Особливо актуальною для турків Хотинщина стала після повернення Поляками Поділля 1699 року, а також на противагу посилення військової могутності Московії (стало актуально після Прутського походу Петра I) вирішили перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт на північно-східних рубежах Османської імперії. Правляча верхівка Молдавського князівства ніяк не змогла змиритися з думкою про відхід багатих прикордонних з Європою Хотинських земель. Молдавський князь пообіцяв туркам щорічну платню, щоб тільки волость залишилася за ними. Тому що, в іншому разі це означало недоотримання колосальних податків, а також закритий кордон до Польщі. Саме ця ситуація показує стратегічне значення хотинських земель на початку XVIII століття для багатьох європейських і не тільки держав.

Новий російсько-турецький конфлікт не змусив себе довго чекати. Вже на початку 1739 року російська армія генерал-фельдмаршала Мініха ступила на Буковинські землі з метою завоювання Молдавських земель, однією з основних цілей і була Хотинська фортеця як плацдарм для наступу вглиб турецьких земель. Армія Мініха напрочуд швидко здолала опір турецьких дивізій, і єдиною перепорою для них могла стати Хотинська фортеця. Проте замість оборони і турки й татари втекли за Дністер. Тому росіяни без бою зайняли Хотин. Переможці здобули великі трофеї, але насолоджуватися перемогою не було часу, вже через місяць у Белграді було підписано Російсько-турецький мир згідно з яким Туреччина відступила частину земель Росії на півдні України, проте залишила за собою Хотинську фортецю. Саме тоді завдяки Михайлу Ломоносову який в своєму творі «ода на взяття Хотина» розпочав пропаганду визвольної місії Росії по відношенню до християнського населення Османської імперії. Хоча навряд місцева населення потребувало такого визволення, адже російська армія отримала наказ грабувати і палити міста і села. Не втримавши за собою молдавських земель, московити

забирали людей і гнали їх наче худобу за Дністер, спалюючи все на своєму шляху. Найбільше постраждала саме Хотинська волость.

В 1768 року спалахнула нова російсько-турецька війна. А вже на початку 1769 року справа дійшла до Хотинщини. Дві російські армії блокували Хотинську фортецю, хоча через відсутність достатньої кількості артилерії на прямий штурм так і не наважились. Після кількох місяців облоги турецька залога покинула Хотин, яку вже без бою зайняли росіяни, здобувши великі трофеї. Хотинщина для них відігравала важливу роль для Дунайської армії і слугувала як інтендантська база і місце госпіталізації поранених солдат. В проектах мирного договору Хотинську фортецю повинні були знищити, чи передати молдованам. Але після підписання Кючук-Кайнаджирського мирного договору в Хотин повернулася турецька залога.

Ослабленням турків та неможливістю росіянами утримувати Молдавські землі вирішили скористатися Австрійці, які після приєднання Галичини і розширення кордону до Дністра задумались над анексією стратегічно вигідної Хотинщини. Яка б прикрила фланги не лише Галичини а й Буковини яку вони планували включити до складу імперії Габсбургів. Восени 1774 року австрійські війська зайняли три повіти Молдавського князівства, в тому числі і частину Хотинщини. На переговорах у Стамбулі Австрія наполягала на приєднанні Хотинської фортеці, проте Туреччина ніякому разі не погоджувалася на такі умови. В результаті переговорів підписали Баламутівський трактат за яким хотинщина залишилася в складі Османської імперії. Проте не надовго, стратегічна привабливість регіону не залишала в спокої сусідів Османської імперії. В результаті нового російсько-австрійсько-турецького конфлікту Хотинщина опинилася чи не в центрі уваги. Регіон разом з фортецею зайняли австрійці в 1788 році після турецької капітуляції. Австрійці перетворили райо на «хотинську марку» в складі імперії габсбургів. Після революційних подій у Франції та ослаблення Австрії, турки погрожуючи війною вкотре повернулися до Хотина.

Російсько-турецькі конфлікти тривали більше ніж 200 років. За цей час відбулося 12 війн між ними, тільки в період XVIII початку XIX століття відбулося п'ять російсько-турецьких війн, на жаль жодна з них не оминула Хотинщину. Що не могло негативно не позначитись на демографічній, соціально-економічній та політичній ситуації краю. Війни неврожаї та посухи відкинули далеко назад наш регіон в рівні розви-

тку. Хоча дивлячись правді в очі, саме ці події і показують стратегічне значення Хотинщини в контексті оборони північно-східних кордонів Османської імперії. Втративши контроль над Поділлям Турки розпочали укріплення і перебудову Хотинської фортеці на противагу полякам. Аналізуючи дані військові конфлікти, а також мирні переговори після них, стає зрозумілим що, Хотинщина завжди була предметом суперечок різних держав. Завдяки своєму географічному розташуванню Хотин завжди залишався в епіцентрі бурхливих європейських подій і був ласим шматком для різних держав.

Джерела та література:

1. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами. Т.І. С. с.12-13, 83-84,143,149. Сп., 1866 г.
2. Тимошук Б. Хотинська фортеця. Український історичний журнал, 1969 р.
3. Пивоваров С., Макар Ю., Юрійчук Ю. Садогурська монетарня. Чернівці 1998 р.
4. Хотинщина Добержанський О., Макар Ю., Масан О., Чернівці 2002 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

**ХОТИНЩИНА В КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО ПРОТИСТОЯННЯ
РОСІЇ, АВСТРІЇ І ТУРЕЧЧИНИ У ХVІІІ СТ.**
(до 275 річниці Славчанської битви)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 вересня 2014 р.)

Підписано до друку __.__.2015.
Формат 64х84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 5,81. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № __. Наклад __ прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідectво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477